

50286

50286

ACTA UNIVERSITATIS DE ATILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO PHILOSOPHICA
1982

53251

FILOZÓFIA

ФИЛОСОФИЯ

PHILOSOPHY

XXVI.

SZEGED
1982



**ACTA UNIVERSITATIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO PHILOSOPHICA
1982**

FILOZÓFIA

ФИЛОСОФИЯ

PHILOSOPHY

XXVI.

**SZEGED
1982**

Főszerkesztő:

DR. HORUCZI LÁSZLÓ
tanszékvezető docens,
a filozófiai tudományok kandidátusa

Szerkesztő bizottság:

DR. HORUCZI LÁSZLÓ, DR. KOCSONDI ANDRÁS,
NAGYNÉ DR. KRAJKÓ ERZSÉBET

A kötet szerzői:

DR. HORUCZI LÁSZLÓ
tanszékvezető egyetemi docens

NAGYNÉ DR. KRAJKÓ ERZSÉBET
egyetemi docens

DR. KATONA PÉTER
egyetemi docens

DR. SZÖGI ISTVÁN
egyetemi docens

DR. KOCSONDI ANDRÁS
egyetemi docens

HÉDERNÉ DR. KOZÁK RÓZA
egyetemi adjunktus

KISSNÉ DR. NOVÁK ÉVA
egyetemi adjunktus

JAN GREGOROWITZ
tanszékvezető egyetemi tanár,
Lodzi Állami Egyetem Logika és Tudománymetodológiai Tanszék

ZBYSLAW HORBACSEVSZKIJ
egyetemi adjunktus
Lodzi Állami Egyetem Filozófiai Intézet

BARBARA TUCHANSKA
egyetemi adjunktus
Lodzi Állami Egyetem Filozófiai Intézet

A kiadvány rövidítése:

Acta Philosophica XXVI. Szeged, 1982.

HU ISSN 0231—2670

ELŐSZÓ

A tudomány fejlődésének korunkban nagyon sok módozata, útja alakult ki. Ezek közül jelentőségében kiemelkedik a nemzetközi együttműködés, a különböző országok kutatóinak tapasztalatcseréje. A JATE Filozófiai Tanszékének szoros, több évre visszamenő kapcsolatai vannak több külföldi egyetem filozófiai tanszékével, köztük a Lodzi- és a Tbiliszi Egyetem Tanszékeivel. A tanszékek közötti együttműködést szolgálta az 1981 őszi Szegeden megrendezett konferencia is amely a társadalom és a tudomány viszonyát vizsgálta.

A konferencián a Szegedi Egyetem és a Lodzi Egyetem filozófia oktatói tartottak előadásokat és vitatkoztak a fenti problémakörben. Az alábbi írások ennek a konferenciának az előadásait tartalmazzák. Egy ilyen konferencia jelentőségét nemcsak a publikált írások adják, hanem azok a viták és személyi kapcsolatok is, amelyek egy ilyen rendezvényen kialakulnak. Mégis a rendezvény gerincét a megtartott előadások jelentik, ez indokolja közreadásukat is.

Az alábbiakban közreadott írások, mint előadások hangzottak el, ennek megfelelően magukon viselik az előadásokra jellemző jegyeket is. Kidolgozottságuk, irodalmi, tudományos hivatkozásaik, dokumentáltságuk tekintetében az előadás jelleg nem kis mértékben érződik, mégis azok a gondolatok, amelyeket félig vagy teljesen kiérlelve tartalmaznak szükségessé teszik, hogy a problémakör iránt érdeklődők számára elérhetővé tegyük. Az előadások témái igen eltérőek, eltérőek beérettségük, mondanivalóik is, de abban megegyeznek, hogy a tudomány s a társadalom viszonyának valamelyik aspektusát érintik, erről az összefüggésről vetnek fel, illetve fejtenek ki gondolatokat.

A tudomány és a társadalom kölcsönhatása korunkban nagyon bonyolult, sokrétű és ugyanakkor rohamosan változó, módosuló. Ebből a sokoldalú kapcsolatrendszerből egy konferencia, amelynek ideje és lehetőségei korlátozottak, csak néhány kérdést vethet fel, illetve tehet kísérletet néhány fontosabbnak vélt probléma megválaszolására. Azt sem állíthatnánk, hogy azok a témakörök, amelyekről az előadások elhangzottak, a legfontosabbak lennének, hisz néhány témának kissé periferiális jellege van, más témák pedig csak laza szálakkal kötődnek a konferencia problémaköréhez, mégis minden előadás, illetve közreadott szöveg tartalmaz olyan gondolatokat, amelyek jó kérdésfelvetések, és ezáltal hozzájárulnak a további problémafelvetésekhez, inspirálnak bizonyos kérdések átgondolására, továbbkutatására.

Annak reményében közöljük az alábbi írsokat, hogy az érdeklődők haszonnal forgathatják, olvashatják az egyes cikkeket, meríthetnek belőlük gondolatokat.

Horuczi László
felelős szerkesztő



HORUCZI LÁSZLÓ

AZ ERKÖLCS TUDOMÁNYA, A TUDOMÁNY ERKÖLCSE

Korunkban a tudományos haladás időszakában különös élességgel vetődik fel a tudomány és az erkölcs viszonya. Az alábbiakban néhány fontosabb összefüggés feltárására teszünk kísérletet.

A problémakör megfogalmazása — első megközelítésben — kissé bizarrnak tűnik és a fiatal marxi szójátékok utánzataként hat. Bizonyos mértékig többértelműséget is sugall és túl absztrakt benyomást kelthet az adott megfogalmazás. Ezek a benyomások akkor érződnek, ha leszűkítetten értelmezzük a fenti problémakört. Valóban a téma több értelmezésre és eltérő kiindulásra is alapot adhat. Egyrészt elvárható, hogy az etikáról, az erkölcs tudományáról (erkölcstanról, erkölcsfilozófiáról) szóljon, másrészt, hogy a tudományok erkölcséről (erkölcsi funkciójáról) adjon bizonyos képet, vessen fel gondolatokat. Leegyszerűsítve értelmezve tehát valóban két témának tűnik a fenti címadás, azonban mélyebbre hatolva a két külön irányba haladónak látszó vonalak találkoznak, sok vonatkozásban egybeolvadnak.

Hogyan vetődnek fel a kapcsolódó problémák az etikában?

Az etikában — az erkölcs tudományában — azon túl, hogy mi az erkölcs, melyek a főbb jellemzői, kardinális problémaként fogalmazódik meg az a kérdés is, hogy az etikának van-e normatív funkciója, az etika kidolgozhat-e erkölcsi normákat, követelményeket, direkt módon is, vagy csak általános orientáló, elveket, értékeket szabad adnia, mert különben a moralizálás mocsarába süllyed. Magyarországon a közelmúltban elég széles körökben elterjedt moralizálásellenesség (gyakran etikaellenesség) kétségbe vonja az etikának a normatív funkcióját és azt a feladatát, hogy felállítson konkrét szabályokat, elveket. Ha az etikának nem feladata az erkölcsi viszonyok direkt és indirekt szabályozása, akkor az etika, mint tudomány, nem tesz eleget minden tudomány egyik alapvető funkciójának az emberi társadalmi gyakorlat sikeressége elősegítésének, biztosításának. Az etika az emberi gyakorlati tevékenység sikerességéhez azzal járulhat hozzá, ha az adott konkrét társadalmi-emberi viszonyokat elemezve direkt módon is felállít követelményeket. A követelmények direkt módon történő felállítása — ha figyelembe vesszük a konkrét társadalmi, történeti viszonyokat — nem jelent moralizálást, hanem értékítéletek általános vagy konkrét normává formált megfogalmazását. Ennek a feladatnak az etika egyrészt a saját specifikus módszereivel tehet eleget, másrészt eleget tehet a tudományokban általánosan alkalmazott módszerekkel is. Az etika és a tudományok vonala ott találkozik össze, amikor az emberi gyakorlat eredményességét tekintik alapvető feladatuknak.

Az etika normativitása kapcsolódik a szokrateszi etikai racionalizmushoz. Szokratesz azt hirdette, hogy az ember ha tudja, hogy mi a jó, mi a helyes, akkor azt is cselekszi. Éppen ezért Szokratesz szerint az embereket meg kell tanítani a szépre, a jóra és akkor úgy is fognak élni. Sajnos a tapasztalat nem azt mutatja, hogy a helyesnek, a jónak az ismerete garantálná az annak megfelelő magatartást, így az etikai raci-

onalizmus tanítása nem helytálló. Ugyanakkor van a problémának egy másik oldala is. Ahhoz, hogy az emberek betartsák az együttélési szabályokat, az szükséges, hogy ismerjék ezeket a szabályokat, ugyanis ha nem ismerik a szabályokat, nincsenek azzal tisztában, hogy mit kell tenniük, milyen alapon várjuk el, hogy betartsák azokat, hogy az erkölcsnek megfelelően éljenek? Ha nem tudják, hogy mi a követelmény, mi a norma, akkor a cselekvés csak ösztönös lehet, a „vak tyúk is talál szemet” metódust követi. Így tehát azt is megfogalmazhatjuk, hogy ha az emberek tisztában vannak az erkölcs követelményeivel, ismerik a normákat, az elvárásokat, nagyobb a valószínűsége, hogy betartják azokat, mint abban az esetben, ha nem rendelkeznek ismeretekkel.

A moralizálás vádja az etikában kétélű fegyver. Magyarra lefordítva erkölcsprédikációt jelent, a szépről, a jóról szóló papolást foglalja magában és hatékonysági foka meglehetősen alacsony. Tipikus esetei a moralizálásnak; a vallásos erkölcsprédikáció, a szülők, a pedagógusok egy részének ún. „nevelő tevékenysége” továbbá minden olyan széplélek, vagy morális viszonyulás, amikor a jelenségek mögött nem erkölcsi, hanem gazdasági, politikai, vagy más mozgatók húzódnak meg. A moralizálás ott akar erkölcsi eszközökkel eredményeket elérni, ahol az erkölcs tehetetlen, ahol más eszközök szükségesek az eredményességhez. Továbbmenve hibája az is a moralizálásnak, hogy mindent erkölcsi eszközökkel kíván elérni és szükségszerűen elhanyagol más eszközöket, más lehetőségeket. A moralizálás elleni küzdelem tehát az etika tudományossága érdekében soha el nem hanyagolható feladat.

Másik oldalról megközelítve, azonban azt is látnunk kell, hogy a moralizálás elleni küzdelemben nem szabad elkövetni a moralizálás egyik hibáját, az abszolutizálást. Ha soha, sehol nem kívánunk igénybe venni erkölcsi eszközöket, soha senkinek nem kívánunk erkölcsi értéktételeket közölni, nem mondjuk meg az embereknek mit helyeslünk, vagy helytelenítünk, akkor átcsúszunk a másik végletbe, nem orientáljuk, vagy orientáltatjuk az emberek magatartását a kívánatos irányba, utat engedünk a teljes esetlegességnek; végső soron az ösztönösségnek.

Az emberekkel miheztartás végett meghatározott esetekben közölni kell egyetértésünket, esetleges helytelenítő véleményeinket, végső soron értékelni kell a magatartást vagy magatartás-típusokat. Ahogy a művészeti élet normális fejlődéséhez szükséges a szakszerű reális művészeti kritika, úgy az emberek közötti normális viszonyrendszer kialakítása is tételezi az értékelést, helyeslést vagy helytelenítést. A problémát mindig az jelenti, hogy az optimális mércét nehéz megtalálni, holott a szülő, a pedagógus, de a munkahelyi vezető is státuszából adódóan köteles értékelni, és ha nem helyesen alkalmazza a mércét, akkor a moralizálás hibájába eshet, aminek az elkerülése azonban nem indokolható egy olyan alapállást, hogy inkább semmiféle kritika vagy értékelés, mintsem a moralizálás.

Az etika akkor, amikor normák, elvek kidolgozására vállalkozik, nem moralizáló tevékenységet folytat, hanem az etika tudományos funkciójának tesz eleget, óvakodva természetesen tudatosan a moralizálástól.

Az etika tudományos funkcióját — azon túl, hogy óvakodnia kell a moralizálástól, befolyásolja egy olyan sajátosság is, ami az erkölcs lényegével kapcsolatos. Az erkölcs egyik specifikus lényegi vonása, hogy „az erkölcs mindenhol jelen van, de tiszta formában sehol sincs jelen.” Az emberi tevékenység jellege szerint lehet, gazdasági (munka, csere) biológiai (evés, ivás, alvás), továbbá politikai, kulturális, eszmei stb. Ezek a formák, vagy jellegzetességek nemcsak önmagukban és tisztán jelentkeznek, hanem úgy, hogy az adott tevékenység jellegét döntően meghatározzák. Pl. amikor az ember alszik, döntően biológiai tevékenységet folytat, de ugyanakkor jelen van a társadalom is, mert az ágy, az ágynemű, a lakás, ahol alszik, a társadalom

terméke. Ugyanez vonatkozik például a munkára is, mert amikor az ember munkatevékenységet folytat, akkor ott jelen vannak más tevékenységformák is, többek között működik a biológiai mechanizmus, az ember viszonyul másokhoz és a munka során mindig jelen vannak eszmei momentumok: az ember tapasztal, tanul a munkatevékenység közben is. Az erkölcs sajátossága, hogy tiszta formában nem adott az emberi tevékenység során, sőt az is igen ritkán fordul elő, hogy egy tevékenység főbb meghatározója legyen. Ebben az értelemben lehet mondani, hogy az erkölcs sehol sincs jelen, legalább is oly módon, mint ahogy a gazdasági, politikai, kulturális tevékenység jelen van. Azonban, ha alaposabban utánanéznünk, azt látjuk, hogy bár ritkán, de adódnak olyan esetek is, amikor a tevékenységen belül az erkölcsi jelleg dominál. Például ha valaki a főnökénél eláztatja az egyik kollégáját, vagy intrikál, megvádol, hazudozik, akkor már a tevékenység elsősorban erkölcsi jellegű lesz, mégpedig adott esetben negatív előjellel. Ugyancsak erkölcsi tevékenységnek minősíthető, ha valaki kérés nélkül segít másokon, esetleg lemond saját érdekéről, vagy áldozatot vállal másokért, akkor amikor erre semmi sem kényszeríti. Ebben az esetben az erkölcs pozitív formában van jelen a tevékenységben. Tehát az erkölcs elsődleges momentumaként is adott lehet a tevékenység során, mégis az erkölcsre az jellemző, hogy úgy jelentkezik, mint a tevékenység kivitelezési módja, a cselekvés végrehajtásának a mikéntje. Ebben az értelemben mondhatjuk, hogy az erkölcs mindenhol jelen van. Azonban erkölcsi szféráról olyan körülhatárolható, módon, mint például a politikáról, vagy olyan értelemben, mint a gazdaságról, nem beszélhetünk. Ez egyben azt is jelenti, hogy az erkölcsi megismerés az egyik, legnehezebb megismerés, mert az, amit meg kell ismerni, nem tiszta formában létezik, hanem összefonódva más társadalmi jelenségekkel, más tevékenységformák kísérőjelenségeként. Ez pedig megnehezíti a megismerésen túl a kíváncsú és nem kíváncsú erkölcsi jegyek megfogalmazását; végső soron a normák felállítását.

Az erkölcsi gyakorlatra vonatkoztatva a fentiekből az is következik, hogy mivel az erkölcsi megismerés bonyoldalmas tevékenység, ezért az etikusok tartózkodnak normák megfogalmazásától, értéktételek kimondásától, így csak csekély mértékben segítik elő az erkölcsi gyakorlatot. Fokozza az etika bonyodalmaait az a tény is, hogy az erkölcs történeti és osztályjellegű társadalmi jelenség és így konkrétan vizsgálva, sok ellentmondást tartalmaz. A tudományok a valóság feltárása során arra törek-szenek, hogy az általánosat, a lényegest tárják fel és ezen az alapon tegyék lehetővé a gyakorlat elősegítését. Az etika majdnem megoldhatatlan problémák elé kerül, amikor a történeti és osztálymeghatározottság miatt, ellentétes erkölcsi jelenségekkel találkozunk, mert ugyanaz a jelenség történeti, illetve osztályvonatkozásban teljesen ellentétes megítélést kaphat. Magától értetődően az etika bekalkulálhatja a történeti és osztálymeghatározottságból adódó ellentétes értékeléseket, de akkor már egy jelenség értékelésénél nem tud ugyanolyan eljárást alkalmazni, mint a tudományok általában.

Az említett problémák tovább fokozódnak az erkölcsi szabadság szférájában. A marxista szabadságfelfogás lényege, hogy a valóság törvényszerűségeinek a helyes felismerése alapján az ember uralkodik a természet, a társadalom és önmaga felett. A szabadságban a helyes felismerés, a helyes ismeret egyik lényeges feltétel, amit követ a helyesen megválasztott tevékenység, amely az uralmat, tehát a valódi szabadságot realizálja. Az erkölcsi szabadság esetében két probléma is felvetődik. Az egyik, hogy az erkölcs, az erkölcsi törvényszerűségek mennyiben ismerhetőek fel helyesen, ha az erkölcs önálló társadalmi jelenséggé nem is létezik, továbbá ugyanazt a jelenséget történetileg és osztályalapon teljesen másként értékeli? További problémát jelent, ha az etika nem kíván normákat megfogalmazni, ezeket nem kívánja

az emberekkel megismertetni, akkor az átlagember honnan szerezze azokat az ismereteket, amelyek mint helyes erkölcsi ismeretek alapjai lehetnek az erkölcsi szabadsága megvalósításának. Ha a szabadság csak a helyes ismeretek alapján lehetséges, akkor az etikai ismeretek szükségesek és az etika nem engedheti meg magának az absztrakciók elefántcsont tornyába zárkózás luxusát. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy az erkölcs és az erkölcsi normák megismertetését a társadalomban nem az etika látja el elsősorban. Nagyon kevés azoknak a száma, akik etikát tanulnak vagy etikai ismeretekkel rendelkeznek, mégis betartják az erkölcs alapvető követelményeit és az erkölcsi szabadság ilyen vagy olyan fokát realizálják. Az erkölcsi normák megismertetését, a család, az iskola, a munkahely, a művészetek, a társadalmi intézmények látják el és amelyek visszatükrözése az erkölcsi tudat az, amely hozzájárul a kíváncsú erkölcsi gyakorlat kialakításához. Az etikát úgy kell tekinteni, mint az erkölcsi tudat részét, amely tudományosan, a tudomány eszközeivel tárja fel az erkölcs mibenlétét és ennek megfelelően foglal állást a kíváncsú és nem kíváncsú jelenségek között. Az etika azt segítheti elő, hogy az erkölcsi tudatban tisztázottak legyenek a társadalom alapvető elvárásai, hogy a leglényegesebb társadalmi érdekek váljanak az erkölcs fő mozgatóivá. Az etikában az jelenti a helyes módszert, ha egyaránt figyelembe veszi „a van és a kell” normáját. Egyrészt le kell írnia, fel kell tárnia az erkölcs lényegét, egy adott kor erkölcsének a mibenlétét, másrészt ezen az alapon értékelnie kell, követelményeket kell felállítania az erkölcsi gyakorlatra vonatkoztatva. Ezt tették az etikában az etika nagy klaszszikusai is, például Arisztotelész, aki nemcsak azt mondta meg, mi az erkölcs, hanem azt is, hogyan kell az embernek élnie. A mai etikusok egy része Arisztotelészt moralizálónak tekintené, holott Arisztotelész a maga idejében azt tette, amit a kor és a társadalom elvárt tőle, és nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy a mai kor és a mai társadalom is számos elvárást támaszt az etika felé.

TUDOMÁNYOK ÉS ERKÖLC

Az elmondottakban az erkölcs tudományáról, az etikáról szóltunk néhány lényegesnek tekintett kérdés kapcsán. A problémák megválaszolását elősegíti, ha az erkölcsöt, nemcsak a specifikus tudományága, az etika tükrében vizsgáljuk, hanem megnézzük azt is, hogy az egyéb tudományágak — a tudás általában, mennyiben járult hozzá az erkölcs fejlődéséhez, a társadalom erkölcsének humanizálódásához.

Az etika és a tudományok általános alapcélkitűzésén túl ősidők óta — napjainkban pedig kitüntetett módon felvetve és megfogalmazva — szerepel egy olyan kérdés is, hogy a tudás általában, a tudományos előrehaladás konkrétan, mennyiben járult hozzá az emberi erkölcshez; jobb-e az ember a tudással, (ha többet tud), illetve erkölcsösebb lett-e századunk nagy tudományos felfedezései közepette élő ember, egyáltalán milyen szerepet játszik a tudomány az erkölcsi haladásban? A fenti kérdéseken túl még számos egyéb kérdés is és nagyon sok alkérdés megfogalmazható. A szóban forgó kérdések általános absztrakt szinten nehezen válaszolhatók meg, bár nem kizárt egy ilyen megválaszolás lehetősége sem, sokkal inkább történetiségében és konkrétságában adhatunk választ ezekre a kérdésekre, amikor mind az erkölcsöt, mind a tudományt a társadalmi összefolyamat részének tekintjük, ahol számos tényező közrejátszása; többek között az osztályviszonyok, a politikai, gazdasági, ideológiai tényezők is szerepet játszanak e meghatározott időszak tudománya és erkölcsé kölcsönhatásában. Az adott problémakörnek napjainkban már rendkívül széles irodalma és többféle megoldásmódja van. A leegyszerűsített és leginkább elterjedt problémamegfogalmazást a technika, az ember barátja vagy ellensége kérdésfeltevés tartalmazza.

za. Széles skálában találhatók az erre a kérdésre adott optimista és pesszimista megfogalmazások. A marxizmus válasza közismert az adott kérdésre: a társadalmi viszonyoktól függ, hogy a technika, a tudomány milyen hatást gyakorol az erkölcsre, illetve az emberre. Napjainkban a tudomány és a technika rohamos fejlődésével általános elvként leszögezhetjük, hogy a tudományok erkölcsi kérdései korunkban sokkal élesebben vetődnek fel és sokkal sürgetőbben kerülnek előtérbe, mint történetileg bármikor is. Továbbá, hogy a marxizmus a tudást végső soron úgy tekinti, mint az ember hatalmának a növekedését, amely kedvező feltételek közepette sokoldalú, egyben erkölcsi fejlődéséhez is pozitív módon járulhat hozzá. A válaszadás azonban azt is megköveteli, hogy a kérdésfeltevéseken túl kissé részletesebben is megnézzünk néhány problémát.

Történetileg a tudás és az erkölcs viszonya nagyon sok síkon felvetődött és jól ismert a zsidó-keresztény vallások elvi állásfoglalása is ebben a relációban. A biblia szerint a tudást az ember ellopta istentől, Éva és Ádám ettek a tudás fájának tiltott gyümölcséből és ezért lakolniuk kellett. A tudás és a bűn egybeesése az ókorban nemcsak a keresztény gondolkodásmód jellemzője. Ismert, hogy Gilgamesz, Prométheusz azért bűnhődtek, mert valamilyen módon tudáshoz juttatták az embert és ez az Istennek nem tetszett. Hogy az Istenek a tudást nem kívánták az emberekkel megosztani, az minden bizonnyal azzal függ össze, hogy a vallások vezetői felismerték a tudás és a hatalom összefüggését, és úgy érezték, isten hatalmának a megnyirbálásáról van szó, ha az ember is rendelkezik a tudással. Más vonatkozásban a tudás és a bűn összekapcsolását kiváltotta egy olyan társadalmi helyzet is, hogy a tudást a varázslók, majd a későbbiekben a papi kaszt tagjai birtokolták és ez a birtoklás jelentős hatalmi tényezőt biztosított számukra, nem kívántak ettől megválni. Ha pedig az átlagember törekedett a tudásra, ezt úgy értelmezték, mint Isten, illetve kiválasztottjai elleni lépést, amellyel a papi kaszt hatalmát igyekeztek csorbítani és istennel vetekedni. A klasszikus görögségnél — bár az említett Prométheusz-monda görög eredetű — a tudás és bűn összekapcsolása nincs meg, hisz a híres kalokagathia-ban: szép, jó, igaz — tartalmazza a tudást, mégpedig olyan jelenséggént, amely az erkölccsel és a művészettel együtt alkot egyseget.

A kereszténység, a görög tradíciókkal ellentétben, a tudást hosszú időn keresztül negatívan értékelte. A keresztény felfogás szerint a tudás istennel való ujjathúzást jelent és végső soron ezért büntette isten az embert halandósággal, valamint a munkával, amikor a paradicsomból való kiűzés alkalmával megátkozta, többek között azzal az átokkal sújtotta, hogy arca verejtékével keresse meg a kenyerét, a nő pedig fájdalommal szülje magzatait. Maga az áteredő bűn is a tudás miatt bekövetkezett bűn és végső soron minden ember azért születik bűnösnek, mert az első emberpár lopott az „isteni tudásból”. Magától értetődően a mai kereszténység másképpen vélekedik a tudás és az erkölcs viszonyáról, de a teológiai és a dogmatika-elvek az áteredő bűn létrejöttéről és lényegéről még ma sem változtak meg.

Továbbmenve a keresztény etika szerint a tudás az embert könnyen dölyfössé, kevélyé, elbizakodottá, gőgössé teheti és az ember elvakultságában megpróbál az istennel és minden tekintéllyel szembeszegülni. A tudással az embert a bibliában a sátán kísérti meg és pl. Goethe Faust-jában is a tudás az ördögtől ered, tehát összekapcsolják a rosszal, mert a tudományoknak mindig volt egy olyan funkciójuk, hogy megkérdőjelezték a józan ész alapján elfogadhatatlan jelenségeket, a tekintélyeket, a nem bizonyított elveket. A tudás valamilyen módon a társadalmi rossznak az egyik megtestesítője lett (és ez nemcsak a keresztény misztikum sajátja), hanem ilyen értelemben beszél Marx is a társadalmi rosszról, amely viszont nála játszhat haladó szerepet is — mert megkérdőjelezi, kétségbe vonja a begyepesedett, megmerevedett,

idejétmúlt ismereteket és legfőbb módon az elavult társadalmi viszonyok létjogosultságát, az uralkodó osztályok hatalmát. Az uralkodó osztályok és a vallás is azért kerültek nagyon gyakran szembe a tudással, mert a tudás alapján lehetett bizonyítani egy-egy társadalmi rendszer megszüntetésének szükségességét. Legtisztább formájában ezt a francia felvilágosodás, majd a marxizmus vitte véghez. A lázadás, a forradalom, amelynek a tudományos alapja ha nincs is mindig, de valamilyen *ideológiával* (specifikus tudással) rendelkezik, az uralkodó osztály szempontjából rossznak minősül, mert a fennállót kívánja megszüntetni, az ellen lép fel.

Az elmondottakkal nem azt kívántuk kifejezésre juttatni, hogy a rossz általában és a tudás egybeesnek, hanem arra utaltunk, hogy a vallás és történetileg a társadalom hanyatló szakaszában az uralkodó osztály bizonyos tudást a saját osztályérdekei alapján rossznak minősített, ami ugyanakkor az emberi haladás szempontjából már egészen más megítélést nyerhetett, mert a haladást segítette elő.

A tudomány és az erkölcs viszonyának egy további kérdése, hogy a nagymérvű tudományos fejlődéssel párhuzamosan végbement-e az erkölcsi haladás is, egyáltalán beszélhetünk-e erkölcsi fejlődésről? Olyan választ adni, hogy a ma embere, tudása következtében jobb a száz vagy ezer évvel ezelőtt élt embernél, nem könnyű, mert az erkölcsi fejlődés nem annyira egyértelmű, mint pl. a technikai vagy tudományos fejlődés. Az erkölcsi haladást ugyanis az osztályszempontok, a társadalmi rendszer korlátok közé szoríthatják, lévén az erkölcs ideologikus jelenség is, de azt egyértelműen leszögezhetjük, hogy a tudománnyal és a technikával nem fejlődött paralell együtt az erkölcs. Olyan mérvű erkölcsi fejlődésről, mint amit a tudományos technikai forradalom jelent, az erkölcs fejlődésében nem beszélhetünk.

Azonban azt sem mondhatjuk ki, hogy az erkölcsi viszonyok visszafejlődtek egy megelőző időszakhoz képest, mint azt a technika pesszimista értelmezői hirdetik. Szerintük a technika megrontotta az emberi viszonyokat, mert egyrészt elgépesítette, eldologiasította az emberek közötti kapcsolatokat, másrészt az eldologiasodás kiváltotta az elmagányosodást, szegényebbé tette az érzelmi viszonyokat. Ezt a folyamatot megtehetjük még azzal is, hogy a technika a bűnözés és az emberiség ellenes cselekedetek területén is új helyzetet teremtett, mert hisz a fasiszták a technika segítségével olyan népiertást vittek véghez, amelyhez foghatót az emberi történelem előzőleg megközelítően sem produkált és hogy napjaink bűnözése, terrorizmusa a technika felhasználásával felülmúl minden eddigi elképzelhető szintet, és majdnem kiirthatatlanak tűnik. Valóban a technikai eszközökkel a népiertás és a bűnözés mennyiségileg túlhaladt minden eddigi szintet, de nem szabad arról sem elfeledkeznünk, hogy történetileg is voltak népiertások és azok talán még nagyobb fokú kegyetlenséggel is párosultak és a bűnözés is produkált a mainál dehumanizáltabb formákat is. A technika nem teszi szükségyszerűen tönkre sem az erkölcsöt, sem az emberi kultúrát, de bizonyos társadalmi viszonyok mellett, felhasználható mind az erkölcs, mind a kultúra ellen.

Tudás és erkölcs viszonyának napjaink legégetőbb problémája a tömegpusztító fegyverekhez kapcsolódik. A tömegpusztító fegyverek létrehozatala a tudás eredménye és ma olyan mennyiségben halmozódtak fel tömegpusztító fegyverek, hogy többszörösen elegendőek, az emberiség kipusztításához. Ezzel valóban eljutott az emberiség ahhoz a paradox helyzethez, hogy az ember létét az ember legemberibb jellemzője, a tudása veszélyezteti. Az adott problémát ma már szinte lehetetlen tovább dramatizálni, mert a helyzet a drámaiság majdnem legvégső fokát jelenti, és azt sem szabad letagadni, hogy az emberiség majdnem tehetetlen a fegyverkezés továbbfokozásával szemben. Az adott helyzet megváltoztatásához az erkölcs eszközei nem elegendőek, sokkal inkább gazdasági, politikai eszközök lehetnek itt haté-

konyak, de az erkölcs sem kárhoztathatja magát hallgatásra. A mai helyzet drámaiságát használják fel egyes vallásos szekták az előzőekben már ismertett régebbi keletű tanok felelevenítésére és aktualizálására, amelyek szerint végül is bebizonyosodott, hogy a tudás rossz, ártalmas az emberre, mert az ember a tudásával önmagát pusztítja ki. Ha a tudás az ember ellen irányul és nem az ember életét szolgálja, akkor abban társadalmi és osztályokok játszanak közre, a tudás önmagában az ember produktuma és az emberi haladás velejárója. Ha az ember ellen irányul, akkor az ugyanolyan elidegenedést jelent, mint a munka elidegenedése, mert hisz a munka elidegenedésénél is, az ember lényegi erői kerülnek szembe az emberrel, ugyanígy, mint a tömegpusztító fegyverek esetében. A tudás elidegenedésének is ugyanazok az okai, mint legtöbb emberi elidegenedésnek, tehát a magántulajdon, a kizsákmányolás elsősorban és ebből fakadó más elidegenedett jelenségek (vallás, mítosz stb.). Így ha a tudás elidegenedését akarjuk megszüntetni, akkor a mögötte meghúzódó mélyebb társadalmi okokat kell megszüntetnünk. Ma ehhez a kellő feltételek még nem adóttak, így a tudás elidegenedése napjainkban tény és ez a tény nem teszi lehetővé a pesszimiztikus feltételezések teljes kiküszöbölését sem.

Az elmondottakhoz hasonló módon felvetődő tudomány-etikai problémákat foglal magában az ember természethez és környezetéhez való új viszonya is. A környezethez való új viszony sem mentes napjainkban a drámai kérdésfeltevésektől, de itt drámaiság még kevésbé kiélezett, mint a tömegpusztító fegyverek esetében. A tudományos technikai fejlődés, főleg egy megelőző időszak felelőtlen természetkárosító gyakorlata következtében, a nyersanyagokkal való pazarló gazdálkodás miatt is, olyan látszatot keltett, mintha az ember maga pusztította volna természeti környezetét, maga lépett volna rá arra az útra, amelynek következtében a természet alkalmatlanná válik az ember elviselésére. Tagadhatatlan, hogy gyakran és sok helyen durva beavatkozás történt és még ma is történik a természet embernek megfelelő egyensúlyi helyzetébe, ez azonban nem a tudásnak, hanem a *kevés tudásnak* vagy úgy is fogalmazhatunk, hogy a nemtudásnak a következménye, és abból adódott, hogy az ember még nem tudott eleget azért sértette meg a természet rendjét.

Az elmondottakon túl korunk tudománya még számos jelentős etikai problémát tartalmaz. A tudomány, a technika új hatalmas erőket ad az ember kezébe, minek következtében megnő az emberi felelősség és vele együtt a tudomány erkölcsének a jelentősége is. A kibernetika, a kemizálás, a biológia és az orvostudomány új eredményei: a génsebészet, a szervátültetés stb., mind, mind az erkölcsi kérdések nagy tömegét veti fel és felhívja a figyelmet arra is, hogy megteremtődtek egy tudomány-etika kidolgozásának a szükségletei is. A tudományetika, amely a tudomány erkölcséhez kapcsolódik, ma még kialakulatlan, még nem létezik, de a tudományok sokasodó erkölcsi problémái egy ilyen tudományág kialakulásának a szükségessége irányába mutatnak. A felvetett problémák nem egy új tudományág, a tudományetika jegyében fogantak és távolról sem azzal az igénnyel lépnek fel, hogy egy lehetséges tudományetika körvonalazását megadják, hanem csak arra a kérdésre kívántak választ adni, hogy a tudomány, és az erkölcs milyen szálakkal kapcsolódnak egymáshoz, az etika mint tudomány mit tehet a tudás erkölcsé érdekében. A tudományetika létrehozatalának a szükséglete nem azt jelenti, hogy etikai elvek, etikai elképzelések ne lennének a tudomány és technika fejlődésével kapcsolatban, sőt nagyon sok elképzelés született és igen tetemes mennyiségű könyvet, tanulmányt, cikket összeírtak ezekről a kérdésekről. Írtak a kapcsolódó problémákról, a polgári filozófusok közül Jaspers, Heidegger, Sartre, Popper, a neotomista filozófia számos képviselője, több szépirodalmi jellegű mű is megszületett pl. Dürrenmatt drámáiban, mások a tudományos fantasztikus irodalomban érintették a modern tudomány és az erkölcs kérdését.

Азонбан annak ellenére, hogy sokan és sokat foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel, a problémakörök és megoldások még nem álltak össze egy rendszerezett tudományos etikává, a különböző kérdések, felvetések értelmezések egy későbbi időszakban ötvöződnek majd össze, amikor a problémák nemcsak egymás mellett lesznek, hanem logikai rendszert alkotva válnak egy tételeit is bizonyítani tudó tudományetikává, amely hozzájárul majd a tudomány erkölcsének a tisztázásához is. Napjainkban azonban ez még nem történt meg, és a tudományetika kialakulásának folyamatát gátolja egy más összefüggésben már említett jellegzetesség, az ti., hogy ugyanazt az esetet, tényt ellentétes módon értékeli még a társadalmi és osztályviszonyok következtében. Ilyen esetben lehet tekinteni a tudós, a kutató személyiségével kapcsolatos problémákat. Összeegyeztethető-e a lelkiismerettel, hogy valaki olyan kutatásokra tegye fel az életét, amelyek az ember pusztítására irányulnak? Nem kellene-e az erkölcs alapján az embernek, a tudósnak ilyen irányú tevékenységtől tartózkodnia?, stb. Mint már utaltunk rá, egy tartalmilag is kidolgozott tudományetika ma még nincs, de adott számos olyan tudományos és etikai probléma, amelyek megválaszolásával sokáig nem lehet várni. Az előzőekben elmondottak néhány ilyen kérdést felvetettek és a kérdések általános szinten történt megválaszolásán túl a marxista tudományetika kimunkálásának a szükségességére kívánták a figyelmet felhívni.

Л. Хоруци

НАУКА МОРАЛИ, МОРАЛЬ НАУКИ

Тема, на первый взгляд, кажется несколько странной, и её формулировка, по характеру напоминающая молодого Маркса, подразумевает некоторую двусмысленность; далее, она может казаться слишком абстрактной в данной формулировке, в особенности, если узко анализируем этот круг проблем. Правда, эта тема может дать почву для многих толкований и исходов. Во-первых, можно ожидать, чтобы она говорила об этике, науки морали (учения о морали, философии морали), во-вторых, чтобы она дала определённую картину морали наук (их моральной функции); чтобы она наводила на мысли. Истолковывая упрощённо, действительно кажется, что заголовок доклада содержит две темы, однако, проникая вглубь, встречаются линии, как будто движущиеся в двух разных направлениях, во многих отношениях сливающихся друг с другом.

В этике — науке морали — кроме того, что такое мораль, каковы её наиболее главные черты, возникает ещё и вопрос: может ли этика иметь нормативную функцию, может ли она разработать моральные нормы, требования и прямым способом, или же ей можно давать только общие ориентирующие принципы, ценности, потому, что иначе она завязнет в болоте морализации. В Венгрии в недавнем прошлом в довольно широких кругах распространившаяся враждебность морализации (зачастую враждебность этике) ставит под сомнение нормативную функцию этики и её задачу установить конкретные правила и принципы. Если задачей этики не является прямое и косвенное урегулирование нравственных отношений, то в этом случае этика как наука не удовлетворяет одной из основных функций любой науки, содействию, обеспечению результативности человеческой общественной практики. Эту задачу этика может выполнить, с одной стороны, с помощью своих своеобразных специфических методов, а с другой стороны — и методами, находящими общее применение в науках. Линии этики и наук встречаются там, когда их основной задачей считают успешность человеческой практики.

Кроме вышеназванных вопросов можно сформулировать еще много прочих вопросов и множество подвопросов. На эти вопросы трудно ответить на общем абстрактном уровне, хотя не исключена возможность и такого решения; скорее всего мы можем дать ответ в своей историчности и конкретности, в то время как мораль, так и науку мы считаем частью общего общественного процесса. Наиболее упрощенную и распространенную формулировку проблемы содержит техника: друг она или враг человеку? На этот вопрос можно найти оптимистические и пессимистические формулировки широкого диапазона. В современную эпоху бурным развитием науки и техники в качестве общего принципа мы можем подытожить, что моральные вопросы наук ныне ставятся намного острее, намного быстрее выдвигаются на передний план, чем когда-либо. Далее, марксизм, в конечном счете, считает знание как рост могущества человека, которое в благоприятных условиях положительным образом может способствовать и многостороннему, а вместе с тем и моральному развитию человека.

Dr. Katona Péter

A FILOZÓFIA KONSTITUÁLÓ ELVEIRŐL ÉS A FILOZÓFIAI ISMERETEK SAJÁTOSSÁGAIRÓL

A filozófia fogalma és problematikája állandóan változott a történelem során. A filozófiák ma is eltérnek egymástól: tartalmi különbségek vannak az ún. életfilozófiák és a tudományfilozófiák között, a nyelv logikai analízisére korlátozott filozófia lényegesen különbözik attól a filozófiától, amely ontológiai és egyéb problémákkal is foglalkozik.

Az egymástól eltérő filozófiákban közös szálakat találunk. *A filozófia konstituáló elveinek* nevezzük ezeket.

A filozófiai problematika kialakulásában és változásaiban négy alapvető elv érvényesül: 1. a tárgyi-tartalmi elv, 2. a világnézeti elv, 3. az ideológiai elv és 4. a történetiség elve. (Azt is el kell ismernünk, hogy a filozófiai gondolkodásban — e négy elv mellett — a filozófusok egyéni hajlamai és törekvései is nagy szerepet játszanak!)

1. *A tárgyi-tartalmi elv.* Ismereteink nemcsak eredményei, hanem — bizonyos kivételekkel — eszközei, s így előfeltételei is a valóság megismerésének és megváltoztatásának. A *tömeg*, a *sebesség*, a *sejt*, az *érzékszerv*, a *forradalom* vagy az *okság* fogalma a megismerés eredményeként jött létre. Ugyanakkor, tevékenységünkben szükségszerűen felhasználjuk a már meglevő ismereteket, így az említett fogalmakat is. (A fizikai mozgás törvényszerűségeit kutatva pl. a *tömeg* és a *sebesség* fogalmát használjuk, úgy, hogy a fizikai objektumok tömegét és sebességét vizsgáljuk.)

A valóság megismerésének és megváltoztatásának eszközeiként funkcionáló ismereteink között vannak olyanok, amelyek mindig részt vesznek vagy részt vehetnek valamely dolog megismerésében vagy megváltoztatásában, függetlenül az adott dolog konkrét sajátosságaitól. Ilyenek pl. az oksági összefüggésre vonatkozó ismereteink.

Az okság fogalma igen régi fogalom. Eredete a gyakorlati-anyagi tevékenységre vezethető vissza. Megjelenése szükségszerű volt, hiszen az emberek minduntalan tapasztalták, hogy valamely dolog más dolgot idéz elő. Az események előidézése vagy elhárítása a szóban levő összefüggésre vonatkozó ismeretek általánosítását tette szükségessé. Az *okság* fogalma ennek az általánosításnak az eredménye. Ez a fogalom azután arra ösztönzi az embereket, hogy újabb konkrét oksági összefüggéseket állapítsanak meg. „Miért van ez így?“, „mi ennek az oka?“ — ezeknek a kérdéseknek a felmerülése mindig azt jelenti, hogy az okság fogalmát kezdjük alkalmazni még a konkrét ismeretek megszerzése előtt, mielőtt még a konkrét oksági összefüggést (valamely esemény okát vagy a következményt) megtaláltuk volna.

Az okság eszméje kitörölhetetlenül benne van tudatunkban; élettevékenységünk és a nyelv elsajátítása során kerül bele gondolkodásunkba és beszédünkbe; jelenlétéről vagy meglétéről az „ok“ és az „okozat“ szavak, valamint a „Miért van ez így?“, „Mi ennek az oka?“ stb. mondatok tanúskodnak. Az okság fogalmát vagy kategóriáját tehát mindenképpen használnunk kell! Egyszerű esetekben beérhetjük az okság

köznapi fogalmával, bonyolult viszonyokat azonban csak filozófiailag átgondolt okságfogalom segítségével vizsgálhatunk. Ilyenkor minden azon múlik, hogy mely filozófia képezi az okság fogalmának „filozófiai háttérét”.

Ugyanígy elemezhetjük a dolog és a gondolat összefüggésére vagy az egyes és az általános viszonyára vonatkozó tudásunk eredetét és funkcióját. Az ilyen és az ezekhez hasonló ismeretek sajátossága az, hogy mindig részt vesznek vagy részt vehetnek valamely dolog megismerésében vagy megváltoztatásában, függetlenül az adott dolog konkrét sajátosságaitól.

Más ismeretek nem így viselkednek. A *tömeg*, a *sebesség*, a *sejt*, az *érzékszerv* fogalma, mechanikai, fizikai, biológiai stb. ismereteink csak viszonylag szűk területen érvényesek.

Elmondhatjuk, hogy a tárgyi-tartalmi elv szerint *elsősorban azok az ismeretek filozófiaiak, amelyek mindig résztvesznek vagy részt vehetnek elméleti vagy gyakorlati tevékenységünkben, valamely dolog megismerésében vagy megváltoztatásában, függetlenül az adott dolog konkrét sajátosságaitól.* „Az okság eszméje kitörölhetetlenül benne van tudatunkban” — ezzel azt is kifejezzük, hogy maga a filozófia van kitörölhetetlenül benne az emberi tudatban, hogy az ember filozófus lény, *homo philosophans*.

A tárgyi-tartalmi elvet a filozófia legfőbb konstituáló elvének kell tekintenünk.

2. *A világnézeti elv* egy-egy filozófiai irányzat vagy rendszer alapvető szemléletmódjában vagy *alapvető koncepciójában* jut kifejezésre. Ez a szemléletmód vagy koncepció — következetes formában — a világ materialista és egyben dialektikus vagy idealista és antidialektikus felfogásában nyilvánul meg. (A *materialista* és a *dialektikus* egyazon következetes filozófiai alapkoncepció szükségszerűen összetartozó két oldala: az antidialektikus materializmus nem lehet következetes, de a dialektikus idealizmus sem lehet az.) A két *következetes* filozófiai alapkoncepció elsősorban abból fakad, hogy az ember és a valóság kapcsolata elméletileg alapvetően kétféleképpen képzelhető el: vagy úgy, hogy a világ saját törvényei szerint létezik, vagy pedig ezzel ellentétesen.

Nem nehéz észrevennünk, hogy a világnézeti elv közvetlen kapcsolatban van a filozófia alapkérdésének engelsi megfogalmazásával („mi az eredendő, a szellem vagy a természet?”), illetve az erre adandó válasszal.

A világnézeti elv értékelő és rendszerező elve is a filozófiának: a filozófiai problémák értékelése és a filozófiai ismeretek rendszerezése — kimondva vagy kimondatlanul — eme elv szerint történik, és ez az elv a filozófiai következetesség mércéjével szolgál.

3. *Az ideológiai elv* embercsoportok, osztálytársadalomban mindenekelőtt társadalmi osztályok érdekeinek eszmei kifejeződése és mint ilyen gyakorol hatást a filozófiára, illetve a filozófusokra: segít a megfelelő világnézeti elv kiválasztásában és érvényesítésében, szelektálja a filozófiai ismereteket, hozzájárul bizonyos filozófiai problémák megoldásához vagy „elhallgatásukra” ösztönöz, elősegíti vagy gátolja a filozófus objektivitását stb. Mindaddig, amíg antagonisztikus társadalmi osztályok léteznek, ez az elv különösen érezteti hatását.

4. *A történetiség elve* a filozófiának mint a társadalmi lét által meghatározott társadalmi tudatformának a fejlődéséből következik.

A történetiség elvének számos aspektusa van a filozófiában is. Ezek közül itt kettőt emelünk ki: a) Először is hangsúlyozzuk, hogy a filozófiai ismeretek konstituáló elveinek együttese maga is történelmi, vagyis a négy elv a történelem során különböző arányban és mértékben érvényesült. A megismerés reális problémái és az aktuális társadalmi szükségletek hol az egyik, hol a másik elvet helyezték előtérbe. Ezek a

körülmények jelentősen befolyásolták a vizsgált témák kiválasztását és feldolgozását. b) Továbbá: A filozófia fejlődésében is érvényesül a folytonosság és a megszakított-ság egységének törvénye, amennyiben az új filozófiák egymással való szoros kapcsolataik és minden újszerűségük mellett a régebbiekhez is kapcsolódnak: folytatásai és ugyanakkor megszakításai is a régi filozófiáknak. Ezzel kapcsolatban számunkra most csak az a fontos, hogy a régebbi filozófiákhoz fűződő kapcsolatok jelentősen befolyásolják egy-egy filozófiai rendszer problémakörét, a hagyományos és az új témák viszonyát, de a filozófiai témák elemzését is.

A négy elv együttesében az első és a második a meghatározó, ezek adják a filozófia sajátosságát, és ezek biztosítják a filozófiai ismeretek törzsállományának viszonylagos állandóságát. Az ilyen ismeretek *par excellence* filozófiai ismeretek. Ugyanakkor a négy elv együttes érvényesülése ad magyarázatot a filozófia határainak mozgékony-ságára, amely abban nyilvánul meg, hogy bármely probléma filozófiai problémává válhat, ha valamiképpen érinti a négy elv együttesét. (A filozófia határainak mozgékony-sága a politika határainak mozgékony-ságára hasonlít: bármely társadalmi probléma politikai jelleget ölt, mihelyt valamilyen módon összefüggésbe kerül a ha-talommal.)

A filozófia konstituáló elvei nem szubjektívek, hanem objektív alapjuk van. A tár-gyi-tartalmi elv az elméleti és gyakorlati tevékenység objektív szükségleteiből, a világ-nézeti elv az ember és a valóság alapvető viszonyának elméletileg lehetséges magya-rázataiból, az ideológiai elv a különböző embercsoportok vagy társadalmi osztályok eltérő érdekeiből, a történetiség elve pedig az eszmék fejlődésében érvényesülő ob-jektív törvényszerűségekből ered. Ezeknek az elveknek az összekapcsolása sem önké-nyes, hiszen különböző arányban történő együttes érvényesülésüknek legfőbb tanúja a filozófiák közössége.

Úgy vélem, hogy a filozófia ilyen értelmezése számos probléma megoldását se-gíti elő. Ilyen pl. a filozófia fogalmának meghatározása és ilyen a marxista filozófia alapvető struktúrájának a problémája.

A) A filozófia fogalma

Állandóan visszatérő probléma a filozófia fogalmának meghatározása. Ezzel kapcsolatban a leggyakoribb hiba az, hogy azonosítják az egyedi és a különös filozó-fiákat magával a filozófiával. (Egyedi pl. Sartre egzisztencializmusa, különös filozófia az egzisztencializmus, a filozófia mint olyan — az általában vett filozófia — pedig átfogja az egyedi és a különös filozófiákat, másként szólva: az egyedi és a különös filozófiák a filozófiát mint olyant jelenítik meg.) Ilyen hibát követett el L. Wittgen-stein, aki szerint a filozófia feladata a nyelvelemzés. Igen gyakran találunk ilyenfajta hibát. A marxista tankönyvek szerzői is elkövetik, amikor nem tesznek különbséget a marxista filozófia és a filozófia között, amikor a filozófiát a valóság legáltalánosabb törvényeiről szóló tudományként határozzák meg. Tudjuk ugyanis, hogy a filozófiai irányzatok többsége (köztük pl. az egzisztencializmus) nem foglalkozik a valóság leg-általánosabb törvényeivel. Ennek ellenére ezeket is filozófiáknak tekintjük.

Ha a filozófia fogalmát a filozófia konstituáló elvei szerint határozzuk meg, akkor megszabadulunk ezektől a nehézségektől.

B) A marxista filozófia alapstruktúrája

Ismert az a meghatározás, amely szerint a marxista filozófia tárgya a valóság (a természet, a társadalom és a megismerés) legáltalánosabb törvényei és a filozófiai ismeretek a legáltalánosabb ismeretek. Ez a meghatározás azonban nem probléma-

mentes, mivel csak a dialektikának nevezett tudományágra érvényes, a marxista ismeretelmélet, a történelmi materializmus (és a többi marxista filozófiai diszciplína) pedig nem fér bele ebbe a meghatározásba (mivel tárgyak éppen hogy nem a valóság legáltalánosabb törvényei).

Kitűnik, hogy itt nem pusztán a meghatározás inadekvátságáról van szó, hanem egy nagyon fontos lényegi problémáról, amelyet így fogalmazhatunk meg: hogyan kerülhetnek egymás mellé az általánosítás különböző fokán álló diszciplínák (a dialektika, az ismeretelmélet és a történelmi materializmus) a marxista filozófiában?

Figyelembe véve a filozófia konstituáló elveit, erre a kérdésre a következőket válaszolhatjuk: *a)* A dialektikát és a marxista ismeretelméletet az első konstituáló elv (a tárgyi-tartalmi elv) egyesíti: ezek olyan ismereteket tartalmaznak, amelyek mindig részt vesznek vagy részt vehetnek elméleti vagy gyakorlati tevékenységünkben, valamely dolog megismerésében vagy megváltoztatásában, függetlenül az adott dolog konkrét sajátosságaitól. *b)* A történelmi materializmus a második, a harmadik és a negyedik elv szerint tartozik a marxista filozófiához: a világnézeti elv ugyanis megköveteli a dialektikus materializmus kiterjesztését a társadalomra is, az ideológiai elv osztályérdekké teszi a társadalom dialektikus materialista felfogását, a történetiség elve pedig arra figyelmeztet, hogy a történelmileg kialakult haladó társadalomfilozófiai örökséget a marxista filozófiának át kell vennie és meg kell válaszolnia a társadalom aktuális filozófiai kérdéseit.

П. Катона

О КОНСТИТУИРУЮЩИХ ПРИНЦИПАХ ФИЛОСОФИИ И СПЕЦИФИКЕ ФИЛОСОФСКИХ ЗНАНИЙ

В формировании проблем философии и их изменении осуществляются четыре основных принципа: 1. предметно-содержательный принцип, 2. мировоззренческий принцип, 3. идеологический принцип и 4. принцип историчности.

По предметно-содержательному принципу философскими знаниями считаются те, которые всегда принимают или могут принять участие в нашей теоретической или практической деятельности, а также в познании или изменении какого-нибудь предмета, независимо от конкретных особенностей данного предмета. (Таковы, например, наши знания о причинности).

Влияние мировоззренческого принципа проявляется в основополагающих взглядах или концепциях того или иного философского направления или системы. Подобная концепция реализуется в материалистическом или идеалистическом и в то же время в диалектическом или антидиалектическом объяснении мира.

Идеологический принцип является идейным выражением интересов общественных классов и, как таковой, оказывает влияние на философию и на философов.

Согласно принципу историчности, новые философии являются отрывом от старых, но и их продолжением. Связи со старыми философиями оказывают значительное влияние на новые философские системы, их темы и философские исследования.

В комплексе четырех принципов первый и второй принципы являются определяющими, они дают специфику философии, они обеспечивают относительное постоянство основного состава философских знаний. В то же время комплексное осуществление четырех принципов служит объяснением подвижности границ философии, которая проявляется в том, что любая проблема может стать философской проблемой, если она каким-то образом затрагивает комплекс четырех принципов.

Комплекс конституирующих принципов философии также историчен, т. е. четыре принципа в ходе истории в различной пропорции и степени осуществлялись в философии.

Kocsondi András

A TUDOMÁNY ÉS A FILOZÓFIA VISZONYÁNAK ÉRTELMEZÉSE A POZITIVIZMUS XX. SZÁZADI ISKOLÁIBAN

Minden pozitívista színezetű filozófia egyik központi célkitűzése a tudomány megtisztítása a tudománytalan s a tudományos haladást tévútra vivő metafizikai fogalmaktól és tételektől, vagyis a hagyományos filozófia, s főként ennek lételméleti tanítása elleni harc. Ez a metafizikaellenes program azonban egyfelől közvetlenül a tudomány ellen is irányul, minthogy ontológiai alapjainak felszámolását szolgálja, s másfelől szorosan összefügg a tudomány sajátos pozitívista értelmezésével. E program elméleti előfeltevései ugyanis jórészt a pozitívista tudománykoncepcióban fogalmazódnak meg. Ezért a pozitívista tudományfelfogás bírálata feltételezi a filozófiára, s főként a metafizikára vonatkozó nézeteiknek, a pozitívizmus metafizika elleni harcának kritikai elemzését,¹ miként a metafizikaellenes program és a filozófia tárgyának és feladatának sajátos felfogása csak tudománykoncepciójuk főbb jellemzőinek számbavétele alapján értékelhető. Melyek a pozitívista tudománykoncepció főbb jellemzői, melyek alapul szolgálnak a metafizika elleni harcnak?

1. A pozitívizmus valamennyi áramlatára jellemző a *tudomány immanens megközelítése*, vagyis az, hogy eleve eltekintenek a tudományos megismerés szélesebb, társadalmi összefüggéseinek vizsgálatától, s csupán a tudományos kutatás folyamatán, a tudományos elmélet felépítésén belüli, főként logikai és metodológiai problémák elemzését tekintik feladatuknak. Röviden, a pozitívizmus a tudományt önálló, a társadalmi totalitás más formáitól függetlenül létező szféraként fogja fel, s ezáltal tagadja társadalmi jellegét és társadalmi meghatározottságát.

2. A pozitívizmusra jellemző a *tudomány metafizikus (antidialektikus) és történelmietlen felfogása*, vagyis az, hogy nem az emberek sajátos társadalmi tevékenységeként, nem a valóság eszmei elsajátításának történelmi folyamataként, hanem a többé-kevésbé kész ismeretek rendszereként vizsgálja és értelmezi. Ezért a pozitivisták vagy teljesen figyelmen kívül hagyják az új ismeret keletkezésének folyamatát, vagy pusztán pszichológiai szempontból elemzik.

3. A pozitívista tudománykoncepció és a metafizika elleni harc egyik elméleti előfeltevése a *tudomány azonosítása a pozitív tudás egészével*. Ennek megfelelően úgy vélik, hogy a tapasztalati tudományok teljesen lefedik a valóságot, minden (igaz) ismeretet magukba foglalnak, s a tudományos és a köznapi megismerés között csupán fokozati, de nem lényegi különbség található. Ezért a tudományon kívül nem lehetséges ismeretszerzés, s így mindaz, ami nem tudomány — áltudomány.

¹ A pozitívizmus metafizikaellenes programjának kissé részletesebb jellemzését adjuk „*A pozitívizmus metafizika elleni harcának történetéhez. I. A klasszikus pozitívizmus:*” (In. *Acta Philosophica* XXIV. Szeged 1980.) tanulmányunkban. Erre a tanulmányra, valamint az *Acta Philosophica* XXV. kötetében a századforduló pozitívizmusának metafizika elleni harcáról megjelent tanulmányunkra a továbbiakban is támaszkodunk. Így a jelen tanulmány a fentiek folytatásának és befejezésének is tekinthető.

4. Minden pozitivistá tudományfilozófia lényegi jellemzője a *szélsőséges empirizmus*, vagyis a szaktudományos tények szerepének és jelentőségének abszolutizálása. Ez a szélsőséges empirizmus a tapasztalatot nyilvánítja a tudományos megismerés kiindulópontjának és végső céljának, az egyedül biztos és értékes ismeretnek, egész tudásunk fundamentumának és a megismerés határának. Az elmélet pedig nem más, mint az empirikus tények általánosítása vagy reprezentációja, ami maga is általános vagy alapvető tényekből épül fel.

5. A pozitívizmusban az empirizmus *ismeretelméleti fenomenalizmussal* egészül ki, ami a tudomány tárgyát az érzékileg adott jelenségvilágra korlátozza, s az érzéki benyomásokat tekinti az emberi megismerés végső határának. A tudomány nem lehet túl az érzéki észleletek, a megfigyelési adatok körén; feladata csupán a fenomenon, nem pedig a lényeg megismerése. Ezért a pozitivisták a tudomány alapvető funkciói közül a leírást és az előrelátást ismerik el, de tagadják magyarázó funkcióját.

6. Az ismeretelméleti fenomenalizmus *agnoszticizmussal* vagy *ontológiai fenomenalizmussal* párosul. A tudomány éppen azért nem lehet túl a jelenségvilágon, azért nem adhat magyarázatot, mert a lényeket vagy megismerhetetlennek vagy nemlétezőnek, metafizikai konstrukciónak nyilvánítják. A pozitivistá tudományfilozófiák éppen ezen az elméleti alapon állva tagadják az ontológia hagyományos tárgyi területét és a tudomány tükröző funkcióját; ezen az elméleti alapon állva akarják száműzni a tudomány és a filozófia legáltalánosabb ontológiai kategóriáit, s visszavezetni a tudomány elméleti felépítményét az empirikus bázisra.

7. A tudomány empirista-fenomenalista értelmezéséből szükségképpen adódik a *tudományfejlődés kummulatív felfogása*. A pozitívizmusra — kezdve Comte filozófiájával s egészen a logikai pozitívizmusig — általánosan jellemző a tudományos haladást pusztán akkumulációs folyamatként értelmező felfogás, amely szerint a tudomány fejlődése az empirikus ismeretek fokozatos felhalmozódása, egyre újabb és újabb tényismeretek hozzáadása és általánosítása révén valósul meg.

8. A pozitívizmus valamennyi áramlatánál megtalálható az *egységes tudomány koncepciója*, melynek értelmében az egyes tudományágak között metodológiai szempontból nincs, illetve nem lehet különbség. A kevésbé fejlett tudományágak, elsősorban a társadalomtudományok csak úgy válhatnak valódi tudománnyá, ha a fejlettebb természettudományokban már kipróbált és bevált módszereket alkalmazzák.

A tudomány ezen értelmezése súlyos következményekkel jár a filozófiára nézve. Mindenekelőtt logikusan következik a filozófia, s főként az ontológia hagyományos problematikájának tagadása. Igaz, a pozitivisták nem vetik el — legalábbis szavakban nem — a filozófiát általában; ellenkezőleg, tudományossá tételére törekednek. Minthogy azonban a lényeket megismerhetetlennek vagy nem létezőnek, a jelenségvilágot viszont a tapasztalati tudományok kizárólagos tárgyának nyilvánítják, a pozitívizmus valamennyi iskolájában központi kérdésként vetődik fel a filozófia tárgyának, sajátsterűségének, valamint tudományhoz való viszonyának problémája. Az e kérdésekre adott válaszok, miként a metafizika kiküszöbölésének és a tudomány metafizikától mentes rekonstrukciójának elméleti eszközei is, a pozitívizmus egyes áramlatainál és képviselőinél jelentősen különböznek egymástól.

A pozitívizmus megeremtői, A. Comte és H. Spencer, elsősorban ismeretelméleti síkon hadakoztak a metafizika ellen, ugyanis elégtelenségét és tarthatatlanságát főleg az ismeretelméleti fenomenalizmus és az agnoszticizmus alapján akarták kimutatni. Ez a törekvésük azonban nem vezetett a kívánt eredményre. Először is, a metafizika ellen maguk is metafizikai eszközökkel — a hagyományos filozófia érvrendszerével — hadakoztak; bírálatuk joggal metafizikainak nevezhető előfeltételeken

— mindekelőtt a lényeg megismerhetetlenségének elvén — nyugodott; s olyan metafizikai álláspontok felelevenítéséhez vezetett, mint a fenomenalizmus, agnoszticizmus, empirizmus, funkcionalizmus, relativizmus. Másodszor, nem sikerült elhatárolniuk egymástól a „pozitív” filozófiát és a tudományt. Tárgyukat is, módszerüket is azonosítván, legfeljebb fokozati különbséget tettek e két terület, illetve az általuk nyújtott ismeret között: a filozófia csupán az ismeretek általánosságának és rendezettségének fokában tér el a szaktudományoktól.²

A pozitívizmus második áramlata a metafizika elleni harc terén is egy következetesebb álláspont kialakítására törekedett. Ez elsősorban abban mutatkozott meg, hogy már nem csupán ismeretelméleti, hanem egyben ontológiai síkon is fellépett a metafizika ellen. E korszak legjelentősebb képviselői, *E. Mach* és *B. Russell*, ugyanis bizonyos ontológiai megfontolások — elsősorban a világ reális egységének és a lényeg objektív létének tagadása — révén akarták a metafizika ontológiai alapját felszámolni. Transzcendensnek nyilvánítottak mindent, ami az érzéki adatokon kívül vagy túl létezik, s ezen az alapon metafizikának tekintettek minden olyan tanítást, amely az így felfogott transzcendenciára vonatkozik. Ily módon a metafizika eliminálását egy szubjektív idealista lételmélet kidolgozása útján törekedtek valóra váltani. Már ez is mutatja, hogy a metafizika elleni harc itt is metafizikai előfeltételeken nyugodott, nevezetesen vagy az ontológiai fenomenalizmuson (*E. Mach*), vagy az ontológiai pluralizmuson (*B. Russell*). Így a metafizika kiküszöbölését már csak ezért sem tudták véghezvinni, hiszen a metafizika alternatívájaként kidolgozott álláspont lényegét tekintve semmiben sem különbözött a megsemmisítésre ítéltől. Nem tekinthető sikeresnek a tudomány és a filozófia elhatárolására irányuló kísérletük sem. A „tudományos” filozófia tárgyát a megismerés területére korlátozták, s így jórészt ismeretkritikát láttak benne, ami a kritikai attitűdtől eltekintve minden sajátosságát elveszti és szaktudománnyá változik.³

A pozitívizmus harmadik szakszaként fellépő *neopozitívizmus*⁴ képviselői a metafizika elleni harc terén is a második szakaszban megfogalmazott elveket viszik tovább oly módon, hogy az ott gyakran csak látsen jelentkező tendenciákat — éppen a még konzekvensebb és egyértelműbb álláspont kidolgozása érdekében szinte ad absurdum viszik. Ontológiai síkon ez elsősorban mindenféle állásfoglalás — beleértve a „semleges monizmus”-t is — elvetését, értelmetlenné nyilvánítását jelenti. Így *Macht*ól és *Russell*től eltérően a metafizika kiküszöbölését nem egy (szubjektív idealista) lételmélet kidolgozása révén akarják valóra váltani, hanem a valóságra vonatkozó filozófiai állásfoglalás lehetőségének tagadása révén. Azért kell, véleményük szerint, a metafizikát elvetni, mert valóságos tárgya nem lévén, semmit sem mondhat a valóságról. „Így a metafizika elesik — írja *M. Schlick* —, nem azért mintha feladatainak megoldása vakmerőség lenne, amelyhez nem elég erős az emberi értelem (ahogy pl. Kant vélte), hanem mert ilyen feladatok egyáltalán nem léteznek.”⁵ A metafizika elleni harc (rejtett) előfeltétele itt is az ontológiai fenomenalizmus (illetve *Wittgenstein*nél ehhez járul még az ontológiai pluralizmus is).

² *A. Comte* és *H. Spencer* metafizikára vonatkozó nézeteinek részletes ismertetését és bírálatát „*A pozitívizmus metafizika elleni harcának történetéhez. I. A klasszikus pozitívizmus.*” c. tanulmányunkban adjuk.

³ *E. Mach* és *B. Russell* metafizikával kapcsolatos nézeteit behatóbban „*A pozitívizmus metafizika elleni harcának történetéhez. II. A századforduló pozitívizmusa.*” c. tanulmányunkban elemezzük.

⁴ A neopozitívizmus megnevezést itt és a továbbiakban az analitikus filozófia és a logikai pozitívizmus együttes jelölésére használjuk.

⁵ *M. Schlick: A filozófia fordulata.* In: „*A Bécsi Kör filozófiája*”. (Szerk.: *Altrichter F.*), Gondolat K., Bp. 1972. 57. old.

Az elvi alapokban végbement változás maga után vonja a metafizika elleni harc módszereinek átalakulását is. A második időszakra elsődlegesen jellemző pszichológiai, ismeretkritikai módszereket a nyelvelmezés és a logika eszközei váltják fel. A neopozitivizmus képviselői átveszik *Russell* azon gondolatát, hogy a metafizikai fogalmak és kijelentések a nyelvhasználat szabályainak megsértéséből fakadnak, s így a nyelvelmezés, a logikai analízis útján küszöbölhetők ki. *Russell* nyomán a kijelentések három típusát különböztetik meg: 1. az igaz kijelentések; 2. a hamis kijelentések; és 3. az értelmetlen kijelentések osztályát. A harmadik típusú kijelentések abban különböznek a 2. osztályhoz tartozóktól, hogy (logikai) tagadásuk eredményeként nem igaz, hanem szintén értelmetlen kijelentést kapunk. A harmadik osztályt ugyanis azok a kijelentések alkotják, melyek igazsága, illetve hamissága tapasztalati úton nem állapítható meg; ennél fogva ezek nem állítanak semmit a (tapasztalatilag adott) valóságról, azaz nincs valóságtartalmuk, jelentésük. S ide sorolják a filozófia hagyományos problémakörének nagy részét, mindenekelőtt az ontológiát. Schlick szerint „az empirista nem azt mondja a metafizikusnak: »szavaid hamisat állítanak«, hanem »szavaid egyáltalán nem állítanak semmit!«”⁶ Ez alapján elutasítják a filozófia valamennyi hagyományos irányzatát, egyaránt értelmetlennek nyilvánítva a materializmus és az idealizmus álláspontját is (ezért több esetben tiltakoznak az idealizmus vádjá ellen), noha ez a „se nem materializmus, se nem idealizmus” álláspont nyilvánvalóan szubjektív idealista ontológiai előfeltevéseken nyugszik, amint ez egyértelműen megmutatkozik *Wittgenstein* lingvisztikai, vagy *Carnap* metodológiai szolipszizmusában.

Ezen elvi és módszerbeli változások következtében, egyrészt, megváltozik a filozófia értelmezése: a filozófiát egyre inkább sajátos tevékenységként vagy módszerként (s nem tanításként) fogják fel, amelynek célja a tudományos fogalmak és kijelentések értelmének megvilágítása és az értelmetlen, metafizikai fogalmak és kijelentések eliminálása, a hagyományos filozófiai problémák eloszlatása. A fentiek következtében, másrészt, a metafizika elleni harc egyre rigorózusabbá, a „tudományos” filozófia elsődleges, majd kizárólagos feladatává válik, míg végül egyes képviselői nem csupán a filozófia hagyományos problematikáját kérdőjelezik meg, hanem egyáltalában a filozófiai problémák létezését is tagadják. Mindezek hatására módosul magának a metafizikának az értelmezése is: minden filozófiai kijelentést, amely a nyelven kívüli valóságról akar közölni valamit, értelmetlen szósornak nyilvánítanak, s így a metafizika azonosul mindazzal, aminek nincs kognitív értelme, ami áltudományos, s ami ennél fogva káros a tudományra.

Ugyanakkor ezek a változások végül is nem érik el a kívánt célt, ugyanis egyfelől nem eredményezik a tudománynak a metafizikától való megtisztítását (hiszen bármilyen szigorú mércét állítanak is fel, saját bevallásuk szerint sem sikerül valamennyi „metafizikai” fogalmat és tételt száműzni a tudományból, miközben a metafizika elleni harc áldozatául esnek minden esetben a tudomány olyan fogalmai és állításai is, melyek nélkül a tudomány nem lehetséges). Sőt ezek a változások újabb nehézségekhez és problémákhoz vezetnek (például, a „metafizikai”, valamint a teoretikus fogalmak és kijelentések közötti különbségtétel problémájához). Ezek a módosulások, másfelől, nem szüntetik meg — legfeljebb csak elfedik — koncepciójuk alapvetően szubjektív idealista jellegét, s rávilágítanak arra az eltérésre, mely e felfogás és a tudományok tényleges gyakorlata között található. Ez azután a neopozitivizmus képviselőit az alaptételek állandó változtatására, a tudomány és a metafizika közötti

⁶ M. Schlick: *Pozitivizmus és realizmus*. In: „A Bécsi Kör filozófiája”. Id. kiad., 133. old.

demarkációs vonal módosítására, s ezáltal nézeteik és módszereik egyre bonyolultabbá tételére kényszeríti.

Russell — tizes években kifejtett — álláspontját közvetlenül az *analitikus filozófia*, s mindenekelőtt *Ludwig Wittgenstein* viszi tovább. *Wittgenstein* — legalábbis munkásságának első időszakában, vagyis a „Logikai-filozófiai értekezés”-ben — nem tagadja a filozófiai problémák létezését, hiszen az *Előszó* tanúsága szerint könyvét ezeknek szenteli, sőt úgy véli, hogy könyvében ezek „lényegileg végleges megoldást nyertek”. E problémák megfogalmazása azonban a nyelv logikájának félreértésén alapul, ezért véleménye szerint a filozófiai problémák a nyelvben nem fejezhetők ki, túl vannak a kifejezhetőség határain, a kimondhatatlanhoz tartoznak, vagyis értelmetlenek. Hiszen ami a kifejezhetőség határán „túl fekszik, egyszerűen értelmetlenség lesz”⁷. Ily módon az *Előszó* szerint a filozófiai problémák azért értelmetlenek, mert kimondhatatlanok, mert a nyelvben nem fejezhetők ki.

Ez az értelmezés tulajdonképpen logikusan folyik a könyv alapvető problémájának — a nyelv és a valóság viszonyának — megoldásából. Mint ismeretes, *Wittgenstein* a nyelv vizsgálatából indul ki, s ennek tulajdonságaiból és szerkezetéből következtet a valóság tulajdonságaira és szerkezetére. „Az *Ertekezés* metafizikája voltaképpen azt mutatja meg, hogy milyennek kell lennie a világnak, ha a nyelv logikai vázát a *Principiában* lefektetett logika alkotja.”⁸ Az így kialakított felfogás lényege röviden a következőkben foglalható össze: a világ tények összessége és a fennálló tények összessége a világ. A tények logikai képe a gondolat, ami maga nem más, mint értelemmel bíró kijelentés. A kijelentés viszont képe vagy modellje a valóságnak.⁹ A kijelentés és a valóság, a nyelv és a világ ezen viszonyát fenomenalista módon fogja fel, vagyis a kijelentés csupán leírja a valóságot, „csak azt mondja meg, *milyen* egy tárgy, de nem mondhatja meg azt hogy *mi*”.¹⁰ Ezért a tények leírása a valóság teljes megismerését adja: „Az összes igaz kijelentés megadása leírja teljesen a világot.”¹¹ Tehát a leírás megadja mindazt, ami egyáltalában kifejezhető, mindazt, ami a valóságról értelmesen elmondható. S a valóság eme teljes leírását a természettudomány adja meg, hiszen *Wittgenstein* szerint „az igaz kijelentések összessége az egész természettudomány (vagy a természettudományok összessége).”¹² Ezzel a valóságot, a világot kizárja a filozófia tárgyköréből. „A filozófia nem tartozik a természettudományok közé. (E szónak: 'filozófia' valami olyat kell jelentenie, ami a természettudományok felett vagy alatt, de nem mellettük áll.)”¹³ Ez, természetesen, egyben azt is jelenti, hogy a filozófiát nem lehet a valóságra vonatkozó tanításnak tekinteni.

Innen adódik a filozófia sajátos értelmezése: a filozófia tevékenység, mégpedig a gondolatok tisztázására és körülhatárolására irányuló nyelvi elemzés tevékenysége. „A filozófia célja a gondolatok logikai tisztázása. A filozófia nem tanítás, hanem tevékenység. Egy filozófiai mű lényegében magyarázatokból áll. A filozófia eredménye nem 'filozófiai kijelentésekben' nyer kifejezést, hanem a kijelentések világossá tételében.”¹⁴ A gondolatok megvilágítása tulajdonképpen két célt szolgál: egyrészt a tu-

⁷ L. Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. Akadémiai K., Bp. 1963., 111—112. old.

⁸ Márkus Gy.: *Kritikai megjegyzések Ludwig Wittgenstein Értekezéséhez*. In: L. Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. Id. kiad., 27. old.

⁹ L. Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. Id. kiad., 1.1; 2.04; 3; 4.01.

¹⁰ Ugyanott, 3.221. Azt, hogy *Wittgenstein* képen csupán leírást ért, alátámasztja az is, hogy az *Ertekezés* egy másik helyén (4.023). a kijelentést az (elemi) tény leírásának nevezi.

¹¹ Ugyanott, 4.26.

¹² Ugyanott, 4.11.

¹³ Ugyanott, 4.111.

¹⁴ Ugyanott, 4.112.

dományos kijelentések értelmének feltárását, jelentésének tisztázását, másrészt az értelmetlen kijelentések kiszűrését. Ez utóbbi feladatot *Wittgenstein* kétféleképpen is indokolja, s ez a kétféle indoklás azzal függ össze, hogy végső soron nem tisztázza pontosan és egyértelműen a nyelv és a gondolkodás viszonyát, s ezáltal az értelmetlen kijelentések keletkezésének okát vagy mechanizmusát. Egyes esetekben ugyanis a filozófiai problémákat tisztán nyelvi eredetűeknek tekinti, melyek abból adódnak, hogy a nyelv félrevezeti az embert, mivel nem adekvát kifejezője a gondolatnak. „A nyelv áruhába öltözteti a gondolatot. Mégpedig úgy, hogy az ember nem következethet az öltözet külső formájából a felöltöztetett gondolat formájára, mert az öltözet külső formája egyáltalán nem abból a célból készült, hogy a test formájának megismerését lehetővé tegye.”¹⁵ *S Wittgenstein* szerint a filozófiai problémák létrejötte ezzel függ össze, s azért értelmetlenek, mert a nyelv logikájának vagy szerkezetének félreértésén alapulnak. „A legtöbb kijelentés és kérdés, amelyet filozófiai problémákról leírtak, nem hamis, hanem értelmetlen. Az ilyen jellegű kérdésekre tehát egyáltalán nem tudunk választ adni, mindössze értelmetlenségüket állapíthatjuk meg. A filozófusok kijelentéseinek és kérdéseinek többsége abból származik, hogy nem értjük nyelvünk logikáját.”¹⁶ Ez, természetesen, azt jelenti, hogy a filozófiában megfogalmazott problémák nem tekinthetők valódi problémáknak: „És nincs mit csodálkozni azon, hogy a legmélyebb problémák tulajdonképp *nem* problémák.”¹⁷ A filozófia mint sajátos tevékenység, mint nyelvkritika feladata ennél fogva nem lehet más, mint e problémák értelmetlenségének, vagyis annak megvilágítása, hogy ezek valójában nem problémák. „A filozófia helyes módszere a következő lenne: Semmit sem mondani, csak amit mondani lehet, tehát a természettudomány tételeit, — tehát valami olyat, aminek semmi köze a filozófiához, és valahányszor másvalaki valami metafizikait akar na mondani, bebizonyítani neki, hogy a kijelentéseiben szereplő jelek némelyikéhez nem fűzött jelentést. E másvalaki számára e módszer nem lenne kielégítő — nem érezné, hogy filozófiát tanítunk neki —, de csakis ez lenne az egyedüli szigorúan helyes módszer.”¹⁸

Más esetben viszont *Wittgenstein*, amint az *Előszó* kapcsán utaltunk rá, elismeri a filozófiai problémák létezését, csak ezeket, véleménye szerint, nem lehet a nyelvben kifejezni, mert a kimondhatatlanhoz tartoznak. „Kétségtelenül létezik a kimondhatatlan. Ez *megmutatkozik*, ez a misztikum.”¹⁹ A filozófiai problémák tehát olyanok, amelyeket nem lehet sem a nyelvben kifejezni, sem a nyelvben megmutatni (ez utóbbi ugyanis az, ami közös a nyelvben és a világban, vagyis a logikum). *S Wittgenstein* szerint a misztikum, a kimondhatatlan területéhez tartozik minden, ami a világ és az ember lényegével, az élet értelmével és értékével kapcsolatos, vagyis minden alapvető ontológiai és etikai kérdés.²⁰ A filozófiának mint sajátos tevékenységnek a feladata e vonatkozásban éppen az, hogy elhatárolja a kimondhatót a kimondhatatlantól. „A filozófia jelezni fogja a kimondhatatlant azáltal, hogy világosan ábrázolja a megmondhatót.”²¹ E tevékenység eredménye azonban ebben az esetben is a probléma

¹⁵ Ugyanott, 4.002.

¹⁶ Ugyanott, 4.003.

¹⁷ Ugyanott

¹⁸ Ugyanott, 6.53.

¹⁹ Ugyanott, 6.522.

²⁰ Ezt támasztják alá, többek közt, a következő idézetek: „Nem az a misztikum, *milyen* a világ, hanem, hogy *van*.” (6.44) „Ugyanis az, amire a szolipsizmus *utal*, teljesen helyes, csak hogy ezt nem lehet *mondani*, hanem ez *megmutatkozik*.” (5.62) „Világos, hogy az etikát nem lehet kimondani. Az etika transzcendentális.” (6.421)

²¹ Ugyanott, 4.115.

értelmetlenségének feltárása és eloszlatása lesz. „Érezzük, hogy még ha feleletet is adtunk valamennyi lehetséges tudományos kérdésre, életproblémáinkat ezzel még egyáltalán nem érintettük. Akkor persze nem marad egyetlen további kérdés sem, és éppen ez a válasz.”²² E megfogalmazásban nemcsak az fejeződik ki, hogy az életproblémáink nyelvileg megválaszolhatatlanok, a kimondhatatlanhoz tartoznak, hanem az is, hogy léteznek ezek a problémák, de ezekre nem adható verbális megoldás (vagy nem verbális megoldást kell adni), hanem ezek megoldását magában az életben lehet és kell megmutatni.²³

Bármiként értelmezi is *Wittgenstein* a filozófiai problémák létrejöttét, a filozófia hallgatásra van ítélve, hiszen amit el lehet mondani, az a természettudományok teritóriumát alkotja, amiről viszont nem lehet beszélni, arról — az *Értekezés* híres zárótétele szerint — hallgatni kell.

Wittgenstein további munkásságát éppen ez a gondolat befolyásolta jelentősen. Ezzel is összefügg, hogy a késői munkásságát összefoglaló mű — a „Filozófiai vizsgálódások” — már csak egy célt tűz maga elé: a nyelvelemzés kizárólagos célja a filozófiai problémák eloszlatása. A metafizika kiküszöbölésének eszköze tehát továbbra is a nyelvi analízis, a filozófiai problémák gyökere ugyanis most már egyértelműen és kizárólag a nyelvhasználat szabályainak megsértése. Ezért e mű szerint valódi filozófiai problémák nem léteznek; a problémát kiváltó ok megvilágítása szükségképpen magának a problémának a megszűnését vonja maga után. „...a világosság, melyre törekszünk, valóban *tökéletes*. De ez csak azt jelenti, hogy a filozófiai problémáknak *tökéletesen* el kell tűnniük.”²⁴ Így ez a mű nem csupán a metafizika, hanem minden filozófia mint tanítás teljes megsemmisítésére törekszik. A filozófiai problémák ugyanis — minthogy a nyelvhasználat szabályainak megsértéséből fakadnak — mintegy a nyelv betegségének tekinthetők, s ezért a filozófiának a feladata az, hogy gyógyítsa az embereket ebből a betegségből. „A filozófus kezel egy kérdést; mint egy betegséget.”²⁵ A filozófia mint tevékenység pedig éppen e betegségek feltárását jelenti. „A filozófia eredményei valamilyen egyszerű értelmetlenségek és dagánatok [Beulen] feltárása...”²⁶ Röviden, az *Értekezés* és a *Vizsgálódások* közötti leglényegesebb különbség e vonatkozásban abban foglalható össze, hogy míg az előbbi műben a nyelvelemzés pozitív célt is szolgált, addig az utóbbi már kizárólag csak a negatív célt, a metafizika, sőt általában a filozófia megszüntetését szolgálja.

A neopozitívizmus másik nagy áramlata, a *logikai pozitívizmus* a metafizika elleni harc terén is az *Értekezés*ben kifejtett gondolatokat viszi tovább, de egyben ezek következetesebb végigvitelére törekszik. A *Bécsi Kör* tagjai több esetben is kifejezték, hogy mind tartalmi, mind módszertani vonatkozásban sokat köszönhetnek *Wittgenstein*nek, de álláspontjuk egy ponton eltérő: ők ugyanis tagadják azt, hogy létezzenek olyan filozófiai problémák, amelyekről nem lehet beszélni.²⁷ Más szavakkal,

²² Ugyanott, 6.52.

²³ Az *Értekezés* e vonatkozásait behatóan elemzi Nyíri K. „*Wittgenstein és Kafka*” c. tanulmányában. (In: *A monarchia szellemi életéről*. Gondolat K., Bp. 1980, 166—185. old.)

²⁴ L. Wittgenstein: *Philosophische Untersuchungen*. In: Schriften. B. I. Frankfurt /M. 1960. § 133.

²⁵ Ugyanott, §255.

²⁶ Ugyanott, § 119.

²⁷ R. Carnap, például, így jellemzi *Wittgenstein*hez való viszonyukat: „*Wittgenstein* fejtette ki legradikálisabban azt a nézetet, hogy a logikai analízis megmutatja a metafizikai állítások értelmetlenségét. De hogyan válaszol arra a kritikái észrevételre, hogy ebben az esetben saját állításai is értelmetlenek? — Úgy, hogy egyetért vele. Azt írja: „A filozófia eredménye nem »filozófiai kijelentésekben« nyer kifejezést, hanem kijelentések világossá tételében” (4.112). „Az én kijelentéseim oly módon nyújtanak magyarázatot, hogy aki megért engem, végül felismeri azt, hogy értelmetlenek... (Ügyszólván el kell hajítania a létrát, miután felmászott rajta.) Meg kell haladnia ezeke

a logikai pozitivisták szerint nincs olyan, amiről hallgatni kell. Ez az eltérés az ontológiai fenomenalizmus következetesebb érvényesítésével, mindenféle lényeg metafizikai konstrukcióvá nyilvánításával,²⁸ s azzal függ össze, hogy ennek megfelelően Wittgensteintől eltérően nem dolgoznak ki semmilyen ontológiai álláspontot.

A logikai pozitivizmus képviselői is abból indulnak ki, hogy a tudomány teljesen lefedi a valóságot, s így az igaz kijelentések összessége a tudománnyal azonos. Ezért a filozófiát ők sem tanításként, a valóságra vonatkozó ismeretek rendszereként, hanem sajátos módszerként vagy tevékenységként fogják fel. Ez a tevékenység, vagyis a logikai analízis szintén két célt szolgál: pozitív feladata a tudományos kijelentések és fogalmak értelmének tisztázása, jelentésének feltárása; negatív célja pedig a metafizika kiküszöbölése. „De mi marad meg egyáltalában a *filozófiának*, ha minden olyan állítás, amely közöl valamit, empirikus természetű és a ténytudományokhoz tartozik?—teszi fel a kérdést Carnap, s így válaszol: — Nem állítások, nem elmélet, nem is rendszer, hanem csak *egy módszer* marad, nevezetesen a logikai elemzés módszere. Ennek a módszernek az alkalmazását — negatív felhasználásában — az előzőekben mutattuk meg, ahol is a jelentés nélküli szavak, az értelmetlen látszatállítások kislejtezésére szolgált. Pozitív felhasználásában a jelentéssel bíró fogalmak és értelmes állítások megvilágítására, a ténytudományok s a matematika logikai megalapozására szolgál.”²⁹ S a *Bécsi Kör* tagjai konkrét filozófiai munkásságuk során mindkét feladat maradéktalan végrehajtására törekedtek. Egyfelől logikai vizsgálat alá vetették a hagyományos filozófia alapvető fogalmait és tételeit értelmetlenségük kimutatása érdekében, s elvileg is igyekeztek a metafizika, s egyáltalában mindenféle filozófiai álláspont értelmetlenségét megalapozni. Másfelől egy következetesen empirista tudománykonceptió kidolgozására törekedtek, amelynek szellemében az érzéki benyomásokat, az „adottat” leíró megfigyelési tételek mellett a tudományban csak olyan fogalmak és kijelentések engedhetők meg (illetve csak azok tekinthetők értelmesnek), amelyek logikailag visszavezethetők a megfigyelési tételek egy véges halmazára.

a tételeket, akkor látja helyesen a világot. Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” (6.54.). *Bécsi Kör*-beli barátaimmal együtt jómagam is sokat köszönhetek Wittgensteinnek, különösen a metafizika elemzését illetően. De a most említett kérdésben nem tudok egyetérteni vele. Először is, úgy tűnik, hogy inkonzisztensen jár el. Azt mondja ugyanis, hogy nem tehetünk filozófiai állításokat, és hogy amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell; és akkor, ahelyett, hogy csendben maradna, egy egész filozófiai könyvet ír. Másodszor, nem értek egyet Wittgensteinnek azzal a kijelentésével, hogy minden állítása pontosan annyira értelmetlen, mint egy metafizikai állítás. Az a véleményem, hogy igen sok állítása (sajnos nem mind) ténylegesen értelmes; és hogy ugyanez áll a logikai elemzés minden állítására is.” (R. Carnap: *Filozófia és logikai szintaxis*. In: „A Bécsi Kör filozófiája”. Id. kiad., 152—153. old.)

²⁸ Meg kell jegyezni, hogy a logikai pozitivisták — mint sok más kérdésben — ebben sem vallottak azonos nézetet, illetve idővel megváltoztatták álláspontjukat. M. Schlick, például, 1930—31-ben még a következőket írta: „A metafizikusok törekvése kezdettől fogva arra az értelmetlen célra irányult (...), hogy a tiszta kvalitások tartalmát (a dolgok „lényegét”) ismeretekben fejezzék ki, szóval, hogy kimondják a kimondhatatlant; a kvalitások nem mondhatók ki, csak megmutathatók az élményben, ez viszont semmiképpen sem tekinthető ismeretnek.” (M. Schlick: *A filozófia fordulata*. Id. kiad., 57. old.). Ez a felfogás szemelláthatóan még Wittgenstein álláspontjához áll közel, hiszen elismeri a „tiszta kvalitások”, a „lényeg” létezését, csak ezt kimondhatatlannak tekinti.

²⁹ R. Carnap: *A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül*. (In: „A Bécsi Kör filozófiája”. Id. kiad., 87—88. old.). Ezzel azonos nézetet fejt ki Schlick is: „Minden tudomány (...) ismeretek, azaz igaz, tapasztalati tételek rendszere; és az ismeretek rendszere nem más, mint a tudományok összessége...; ezen kívül nem létezik még valamiféle olyan terület, amely a „filozófiai” igazságoké lenne, a filozófia nem tételek rendszere, a filozófia nem tudomány... Mostantól fogva... az ismeretek rendszere helyett az *aktusok* rendszerét látjuk benne; a filozófia ugyanis tevékenység, amelyben a kijelentések *értelme*t feltárjuk és megállapítjuk.” (M. Schlick: *A filozófia fordulata*. Id. kiad., 56. old.)

„Mivel minden tudományos állítás értelme visszavezethető kell hogy legyen az adott-ról szóló állításra, így minden fogalom jelentése, a tudomány bármely ágához tartoz-zék is, kell hogy fokozatosan visszavezethető legyen más fogalmakra, le egészen a leg-alacsonyabb szintű, közvetlenül az adottra vonatkozó fogalmakra.”³⁰ Azokat a ki-jelentéseket és fogalmakat, amelyek nem tettek eleget e követelménynek, vagyis ame-lyek nem voltak verifikálhatók, értelmetlennek, jelentés nélkülinek tekintették. A lo-gikai pozitivizmusban e két cél szorosan összefonódott egymással, hiszen a tudomány rekonstrukciója éppen metafizikától való megtisztítását, s egy metafizikával ellenté-tes világfelfogás kidolgozását jelentette. Amint propagandádó nyilatkozatukban írják: mindannyiuk „közös célja egy nem csupán metafizikától mentes, hanem azzal ellentétes álláspont.”³¹ Ezt az új világfelfogást éppen azért tekintették tudományosnak, mert mentes a metafizikától, sőt bármiféle filozófiai állásfoglalástól.

Ez a metafizika ellenes program, s ez a tudománykonceptió nemcsak a filozó-fia számára jelentett halálos veszélyt, hanem a tudomány elméleti felépítménye szá-mára is. Az elméleti fogalmak és a teoretikus kijelentések felett ugyanis Demoklesz kardjaként állandóan ott lebegett a kiküszöbölés veszélye. Hiszen a verifikáció során csak két lehetőség állt előttük: vagy verifikálhatók, azaz logikailag visszavezethetők a megfigyelési adatokra, s ez esetben tudományosnak bizonyulnak ugyan, de a reduk-ció, az érzéki benyomásokra való visszavezetés útján történő kiküszöbölés fenyegeti őket; vagy nem verifikálhatók, azaz nem vezethetők vissza az empirikus adatok egy véges halmazára, s ekkor metafizikainak bizonyulnak, s így mint áltudományos, je-lentés nélküli szavakat és értelmetlen szósorokat száműzni kell a tudományból.

Ilyen és ehhez hasonló problémák egyértelműen megmutatták a neopozitivistá tudománykonceptió tarthatatlanságát; s e koncepció összeomlása egyben a meta-fizika elleni harc programjának fokozatos módosulását, s végül feladását vonta maga után.

A logikai pozitivizmus álláspontjával először K. Popper fordult szembe. A logi-kai pozitivizmussal folytatott polémiájának egyik lényeges vonatkozása éppen a tudomány és a filozófia viszonyának értelmezése. Véleménye szerint azért nem fogad-ható el a logikai pozitivizmus metafizika ellenes programja, mert egyrészt „a pozi-tivista radikalizmus a metafizikával együtt a természettudományt is megsemmisíti: a természettörvények sem vezethetők vissza *logikailag* az elemi észlelési mondatok-ra;”³² másrészt „az induktivista demarkációs kritérium nem a természettudományos és a metafizikai elméletrendszerek elhatárolásához, hanem azonosításukhoz (...); nem a metafizika kizárásához, hanem az empirikus tudományba való bevezetéséhez vezetett.”³³ Ezért Popper más célt tűz maga elé: az empirikus tudományok és a metafizika közötti határvonal kijelölésére törekszik, s ezt a demarkációt a cáfol-hatóságban, a falszifikációban jelöli meg. Szerinte ugyanis „egy elmélet tudományos státuszának kritériuma falszifikálhatósága vagy cáfolhatósága vagy ellenőrizhetősé-gé.”³⁴ S ennek megfelelően azokat az elméleteket tekinti metafizikainak, amelyek elvileg nem cáfolhatók meg, amelyek esetében nem adható meg olyan reális vagy lehetséges tény, amely cáfolná őket. Ezeket az elméleteket azonban nem tekinti

³⁰ *The Scientific Conception of the World: The Vienna Circle*. D. Reidel Publishing Company. Dordrecht /Boston/ London 1973., p. 11.

³¹ Ugyanott, 6. old.

³² K. R. Popper: *Logik der Forschung*. (Diritte, vermehrte Auflage). J. C. B. Mohr (Paul Sie-beck), Tübingen 1969., S. 11.

³³ Ugyanott, 11—12. old.

³⁴ K. R. Popper: *Science: Conjectures and Refutations*. In: „Conjectures and Refutations”. Routledge and Kegan Paul. London and Henley. 1972., p. 37.

értelmetleneknek, minthogy a falszifikálhatóság csak demarkációs kritérium, de nem kritériuma az elméletek értelmességének vagy igazságának.³⁵

Ebből fontos következmények adódnak a tudomány és a metafizika kapcsolatát illetően: Először, mivel a tudományos elméletek falszifikálhatóságuk, s így igazságtartalmuk tekintetében is különböző szinten állnak, végső soron csak fokozati (de semmiképpen sem elvi) különbség található a metafizikai állítások és a tudomány bizonyos elméleti tételei között. Másodszor, ebből, valamint a demarkációs kritérium popperi értelmezéséből következik, hogy a metafizikát nemcsak hogy nem tekinti értelmetlennek,³⁶ hanem, ellenkezőleg, úgy véli, hogy bár a metafizikai elméletek empirikusan nem cáfolhatók, mégis lehetnek racionálisak. *Popper* szerint ugyanis azok az elméletek racionálisak, amelyek racionálisan megvitathatók, amelyek tudományos érvelések tárgyát képezhetik; vagyis amelyek valamilyen problémaszituációhoz kötődnek, s ezáltal elősegítik az adott probléma megoldását. „Más szavakkal, minden *racionális* elmélet, legyen bár tudományos vagy filozófiai, racionális, amennyiben bizonyos problémák megoldására törekszik. Egy elmélet csak egy adott *probléma-szituációhoz* való viszonyában érthető és ésszerű, és csak e viszony megvitatása révén vitatható meg racionálisan.”³⁷ Harmadszor, *Popper* szerint történeti vonatkozásban is relatív a tudomány és a metafizika közötti különbség: a tudás növekedésével ugyanis egyes metafizikai hipotézisek átalakulhatnak jól ellenőrzött tudományos elméletté, illetve még gyakrabban ez utóbbiak kiindulópontját képezhetik. Ily módon egyes tudományos elméletek kezdetei a metafizikába nyúlnak vissza. „Nem állítom — írja a logikai pozitivizmussal polemizálva —, hogy semmilyen 'értéke' sincs az empirikus tudomány számára: nem tagadható ugyanis, hogy a tudomány fejlődését gátló metafizikai gondolatok mellett voltak olyanok is (most csak a spekulatív atomizmust említjük), melyek elősegítették azt. S feltesszük, hogy a tudományos kutatás, pszichológiai szempontból, egyáltalán nem lehetséges (tisztán spekulatív és) gyakran igen homályos elméleti eszmékbe való, tudományosan megvitathatatlan, tehát — ha úgy tetszik —, 'metafizikai' hitek nélkül.”³⁸ Negyedszer, a metafizikához kapcsolódik történetileg a tudomány azért is, mert a metafizikából ered a kritikai módszer is, ami nélkül — *Popper* szerint — a tudomány nem létezhet. Végül ötödszor, mindezek következtében a metafizika, pontosabban a „jó” metafizika elősegítheti az emberi tudás növekedését, a tudomány fejlődését; ugyanis a metafizikai problémák megoldása egyfelől, s a kritikai módszer másfelől mindig hatást gyakorol a tudományos problémák megoldására.

³⁵ Arra az időre visszaemlékezve, amikor a demarkációs probléma sajátos megoldását kidolgozta, ezt írta: „Így az a probléma, amit a falszifikálhatóság kritériumával akartam megoldani, nem az értelmesség vagy a jelentés problémája volt, s nem is az igazság vagy az elfogadhatóság problémája. Ez az empirikus tudományok kijelentései vagy kijelentésszisztemei, valamint minden más kijelentés — legyen bár vallási vagy metafizikai, vagy egyszerűen áltudományos — közötti határ (amennyire egyáltalán lehetséges) megrajzolásának problémája volt. Évekkel később — 1928-ban vagy 1929-ben lehetett — ezt az első problémámat a *'demarkáció problémájának'* neveztem el. A falszifikálhatóság kritériuma a demarkációs probléma megoldása, ami azt mondja ki, hogy a kijelentéseknek vagy a kijelentések rendszereinek ahhoz, hogy tudományosnak minősüljenek, képesnek kell lenniük összeütközésbe kerülni a lehetséges vagy a kitalált megfigyelésekkel.” (Ugyanott, 39. old.)

³⁶ Az ezzel, illetve általában a metafizikával kapcsolatos álláspontját tömören így foglalja össze: „...nemcsak hangsúlyoztam a metafizikai állítások értelmes voltát s azt, hogy magam is metafizikai realista vagyok, hanem elemeztem azt a fontos történelmi szerepet is, amelyet a metafizika játszott a tudományos elméletek kialakulásában.” (K. R. Popper: *Ész vagy forradalom?* In: „Tény, érték, ideológia”. Gondolat K., Bp. 1976., 162. old.)

³⁷ K. R. Popper: *Status of Science and of Metaphysics*. In: „Conjectures and Refutations”. Id. kiad., 199. old.

³⁸ K. R. Popper: *Logik der Forschung*. Id. kiad., 13. old.

Popper filozófiáját folytatva, még behatóbban elemzi és jobban kiemeli a metafizika szerepét J. Agassi. Tudománytörténeti példákra támaszkodva, úgy véli, hogy a tudományos problémák kiválasztásának kritériuma nem ellenőrizhetőségük vagy cáfolhatóságuk, hanem a metafizikai problémák megoldásában játszott szerepük. A metafizika ennél fogva regulatív szerepet tölt be a tudományban: a tudományos elméletek kiválasztásának racionális kritériuma.³⁹ Máshelyütt⁴⁰ arra utal, hogy „a tudomány célja, kétségtelenül, a jelenségek igaz magyarázata”, de ezt a célt nem képes egyszerre megvalósítani, ezért „igaz világnézet, az Univerzum igaz metafizikai tervének nyújtására törekszik.” Ez viszont azt jelenti, hogy a tudomány olyan metafizikai elméletekkel kezdődik, melyek „tudományos elméleteket foglalnak magukba.” Ugyanakkor a tudományos elméletek is — részben a genetikai kapcsolat következtében — tartalmaznak metafizikai elméleteket. Minthogy ezek a metafizikai elméletek kevésbé ellenőrizhetők, nehezebben bírálhatók, mintegy stabilizáló funkciót töltenek be a tudományban, elősegítik a tudományos elméletek fennmaradását.

Posztívan ítéli meg a metafizika tudományban betöltött szerepét a postpozitivisták tudományfilozófiák arculatát és problematikáját sok szempontból döntően befolyásoló Thomas Kuhn is. Véleménye szerint a metafizika jelentős szerepet játszik mind a normál-tudomány, mind a tudományos forradalmak időszakában, mivel egyrészt a tudományos közösség tevékenységét a tudományfejlődés normális szakaszain alapvetően meghatározó paradigmákhoz szükségképpen hozzátartoznak bizonyos metafizikai, azaz a valóság egészére vonatkozó ontológiai elvek is; s másrészt a tudományos forradalmak idején a paradigmák változását, pontosabban a tudományos közösség tagjainak a különböző — régi és új — paradigmák közötti választását metafizikai eszmék is befolyásolják. Továbbá, a normáltudománytól eltérően, amikor „a tudósok nem kényszerülnek vagy nem akarnak filozófusok lenni”, a krízis idejében „a tudósok a területükön felmerülő rejtvények megoldási eszközeként fordulnak a filozófiai analízishez.”⁴¹ Ezt a filozófia felé fordulat az is szükségessé teszi, hogy Kuhn szerint a tudományos forradalom, vagyis a régi paradigmáról az újra való áttérés az egész tudományos világkép átalakulását vonja maga után.

Sok szempontból hasonló I. Lakatos állásfoglalása is. Véleménye szerint a metafizikai eszmék a tudományos kutatási programok „szilárd mag”-jához tartoznak, s így nem külső ágensként, hanem belső tényezőként hatnak a tudomány fejlődésére. „Az, ami Popper, Watkins és Agassi számára külső, befolyásoló metafizika, itt a program belső, szilárd magjává alakul át.”⁴²

A metafizika tudományban játszott szerepének talán legbehatóbb elemzését s egyben legradikálisabb megítélését adja Marx W. Wartofsky „A metafizika mint a tudomány heurisztikája” c. tanulmányában.⁴³ Véleménye, mint írja, közel áll Popper, Agassi és Kuhn álláspontjához, azonban „közülük egyik sem megy el a meta-

³⁹ J. Agassi: *The Nature of Scientific Problems and their Roots in Metaphysics*. In: „Critical Approach to Science and Philosophy”. Ed. by M. Bunge. New York 1964., pp. 191—193.

⁴⁰ J. Agassi: *Science in Flux*. In: „Boston Studies in the Philosophy of Science”. Vol. III., Ed. by R. S. Cohen and M. W. Wartofsky. Dordrecht 1966., pp. 320—321.

⁴¹ Th. Kuhn: *The Structure of Scientific Revolutions*. (Second Edition). Chicago 1970., p. 88.

⁴² I. Lakatos: *History of Science and its Rational Reconstructions*. (In: „Boston Studies in the Philosophy of Science”. Vol. VIII. Ed. by R. S. Buck and R. S. Cohen. Dordrecht 1970., p. 99). Popper felfogását bírálva pedig ezt írja: „... a falszifikacionizmus számára a megcáfolhatatlan, 'metafizika' egy külső intellektuális hatás, az én megközelítésemben a tudomány racionális rekonstrukciójának lényeges része”. (Ugyanott, 103. old.)

⁴³ M. W. Wartofsky: *Metaphysics as Heuristic for Science*. (In: „Boston Studies in the Philosophy of Science”. Vol. III., Id. kiad., 123—172. old.). Egyébként hasonló gondolatokat fejt ki a magyar nyelven is megjelent tudományelméleti monográfiájában. (Lásd: M. W. Wartofsky: *A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai*. Gondolat K., Bp. 1977.)

fizikára vonatkozó megfontolásaiban elég messzire.”⁴⁴ Ők ugyanis csak konstatálják a metafizika szerepét a tudományban, de nem vetik fel azt a kérdést, hogy miért játszik szerepet a tudományban. E kérdésre válaszolva, *Wartofsky* behatóan elemzi a metafizika eredetét, a józan ésszel, az emberi megértéssel, valamint a kommunikációval való kapcsolatát. Megítélése szerint a metafizika minden tudományos kutatás szükséges feltétele és a tudományfejlődés valamennyi szakaszán pozitív hatást gyakorolt a tudományra. A metafizika ugyanis heurisztikaként funkcionál a tudományban. S ezt a szerepét igyekszik több oldalról is megvilágítani; úgy véli, a metafizika az alternatív konceptuális struktúrák kritikai és szisztematikus kialakításának legáltalánosabb módszere; mint heurisztika vezérli a tudományos elméletek kiépítését; megalkotja a tudományos megértés alapvető modelljeit; kritikai módszert szolgáltat a tudománynak fogalmait, konceptuális alapjai vizsgálatához stb. Ezért a tudomány végeredményben nem más, mint a metafizika kritikai és konstruktív funkciójának folytatása.

Wartofsky az előzőekben röviden vázolt pozitív gondolatai ellenére sem képes kielégítően megválaszolni a feltett kérdést, s tisztázni a tudomány és a metafizika kapcsolását. Ennek egyik oka bizonyára az, hogy nem határozza meg pontosan a metafizika fogalmát. Az azonban bizonyos, hogy olyan jelentésben használja, mely távol áll a hagyományos pozitivisták szóhasználatától, hiszen ő a racionalitás megtestesüléseként, a józan ész legmélyebb és legjellemzőbb tulajdonságainak, főként kritikai beállítottságának folytatásaként fogja fel. Emellett nem tárja fel a metafizika és a valóság viszonyát sem, s ennek következtében megválaszolatlanul hagy olyan alapvető kérdéseket, mint pl. milyen kritérium alapján dönthető el igaz vagy hamis voltuk; hogyan különíthető el egymástól a „jó” és a „rossz” metafizika; miként viszonyulnak a metafizikai elméletek az empirikus ismeretekhez stb. Márpedig e kérdések megválaszolása nélkül nem lehet a maga teljességében a tudományban játszott szerepét sem feltárni.

Röviden összegezve, megállapíthatjuk, hogy a mai polgári tudományfilozófia képviselői — minthogy nem számolnak le következetesen a pozitívizmus filozófiai előfeltételeivel — minden pozitív és a marxista tudományfilozófia számára is tanulságos eredményeik ellenére sem képesek a tudomány és a metafizika viszonyát a maga sokoldalúságában és mélységében megoldani.

IRODALOM

1. J. Agassi: *The Nature of Scientific Problems and their Roots in Metaphysics*. In: „Critical Approach to Science and Philosophy”. Ed. by M. Bunge. New York 1964.
2. J. Agassi: *Science in Flux. Footnotes to Popper*. In: „Boston Studies in the Philosophy of Science”. Vol. III. Ed. by R. S. Cohen and M. W. Wartofsky. Dordrecht 1966.
3. R. Carnap: *Filozófia és logikai szintaxis*. In: „A Bécsi Kör filozófiája”. Gondolat K., Bp. 1972.
4. R. Carnap: *A metafizika kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül*. (Ugyanott)
5. Kocsondi A.: *A pozitívizmus metafizika elleni harcának történetéhez. I. A klasszikus pozitívizmus*. In: „Acta Philosophica”. XXIV. Szeged 1980.
6. Kocsondi A.: *A pozitívizmus metafizika elleni harcának történetéhez. II. A századforduló pozitívizmusa*. In: „Acta Philosophica”. XXV. Szeged 1981.
7. Th. Kuhn: *The Structure of Scientific Revolutions*. (Second Edition). Chicago 1970.
8. I. Lakatos: *History of Science and its Rational Reconstructions*. In: „Boston Studies in the Philosophy of Science”. Vol. VIII. Ed. by R. S. Buck and R. S. Cohen. Dordrecht 1970.

⁴⁴ M. W. Wartofsky: *Metaphysics as Heuristic for Science*. Id. kiad., 123. old.

9. Márkus Gy.: *Kritikai megjegyzések Ludwig Wittgenstein Értekezéséhez*. In: L. Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. Akadémia K., Bp. 1963.
10. Nyíri K.: *Wittgenstein és Kafka*. In: A monarchia szellemi életéről. Gondolat K., Bp. 1980.
11. K. R. Popper: *Logik der Forschung*. (Dritte, vermehrte Auflage). J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). Tübingen 1969.
12. K. R. Popper: *Science: Conjectures and Refutations*. In: Conjectures and Refutations. Routledge and Kegan Paul. London and Henley 1972.
13. K. R. Popper: *Status of Science and of Metaphysics*. (Ugyanott).
14. K. R. Popper: *Ész vagy forradalom?* In: „Tény, érték, ideológia”. Gondolat K., Bp. 1976.
15. M. Schlick: *A filozófia fordulata*. In: „A Bécsi Kör filozófiája”. Gondolat K., Bp. 1972.
16. M. Schlick: *Pozitívizmus és realizmus*. (Ugyanott).
17. *The Scientific Conception of the World: The Vienna Circle*. D. Reidel. Dordrecht /Boston/ London 1973.
18. M. W. Wartofsky: *Metaphysics as Heuristic for Science*. In: „Boston Studies in the Philosophy of Science”. Vol. III. Ed. by R. S. Cohen and M. W. Wartofsky. Dordrecht 1966.
19. M. W. Wartofsky: *A tudományos gondolkodás fogalmi alapjai*. Gondolat K., Bp. 1977.
20. L. Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés*. Akadémiai K., Bp. 1963.
21. L. Wittgenstein: *Philosophische Untersuchungen*. In: Schriften. B. I. Frankfurt/M. 1960.

Андраш Кочонди:

ПОНИМАНИЕ ОТНОШЕНИЯ НАУКИ И ФИЛОСОФИИ В ШКОЛАХ ПОЗИТИВИЗМА XX-ОГО ВЕКА

Одной из характерных черт позитивистских философских школ является стремление к элиминации традиционных проблем философии, борьба против т. н. метафизики. Вследствие этого полемика с метафизикой проходит через всю историю позитивизма, и каждый его представитель стремится отграничить науку от философии, очистить науку от метафизики. Данное стремление является необходимым следствием идеологической функции позитивизма и позитивистского понимания науки.

Главные черты позитивистского толкования науки следующие: 1. имманентный подход к науке, т. е. её изучение в виде самостоятельной, существующей независимо от других форм общественной практики сферы, в силу чего остаются скрытыми конечные цели и общественная определенность науки; 2. метафизическое (антидиалектическое) рассмотрение науки, т. е. её истолкование преимущественно или исключительно как система готовых знаний, а не как общественная деятельность познающего субъекта, благодаря чему вне поля зрения остается диалектический и исторический характер научного познания; 3. отождествление науки с совокупностью позитивных знаний, в смысле чего вне науки нет возможности получить знания, и так, всё, что не наука, является псевдонаукой; 4. крайний эмпиризм, по которому исходным пунктом и конечной целью науки, а также единственным ценным знанием являются эмпирические факты, опыт; а теория есть нечто иное как обобщение или репрезентация фактов; 5. гносеологический феноменализм, который ограничивает предмет науки миром чувственно данных явлений, и согласно которому только мир феноменов является познаваемым; 6. гносеологический феноменализм сочетается либо с агностицизмом, либо с онтологическим феноменализмом, то есть позитивисты объявляют сущность либо непознаваемой, либо несуществующей; 7. куммулятивное истолкование развития науки, в смысле которого оно представляет собой постепенное повышение, накопление эмпирических знаний, и которое исключает из развития наук возможность качественных изменений, революционных преобразований; 8. концепция единой науки, в смысле которой между разными отраслями науки с методологической точки зрения нет никакого различия.

Из данного толкования науки вытекают тяжелые последствия относительно философии. Прежде всего логически следует отрицание традиционной проблематики философии, и в первую очередь отрицание возможности онтологии, так как — исключая сущность из сферы познания — всякая онтологическая позиция необходимо оказывается не только бесполезной, но и бессмысленной, ненаучной. Позитивисты именно в силу этого отвергают традиционный предмет философии и считают метафизику, т. е. всякую онтологическую позицию о сущности, псевдонаукой. И так для философии в качестве предмета остается лишь та область исследования, которая уже образует предмет специальных наук, или же изучение самого познания. Так или иначе понимая предмет и задачу философии, это неизбежно ведет к ликвидации самой философии. В первом случае она отождествляется с наукой не только по своему предмету, но и

по своим методам в такой мере, что в конечном счете она сама становится специальной наукой (данная тенденция проявляется в первую очередь в аналитической философии); а в другом случае она перестает быть системой знаний о действительности и превращается в особый метод, прием, в специфическую деятельность (данная тенденция характерна главным образом для логического позитивизма).

Благодаря данной антиметафизической программе не только философия, но и теоретическая надстройка науки находится в смертельной опасности. В конце 50-ых годов такие и подобные проблемы однозначно показали несостоятельность неопозитивистской концепции науки и сами представители буржуазной философии науки выступали против данной концепции. В работах К. Поппера, Й. Агасси, П. Фейерабенда, Т. Куна, И. Лакатоса, М. Вартофского и других сформировалось новое понимание и науки, и философии, а также их взаимосвязи. Они не считают метафизику бессмысленной всеведонаукой и признают её роль в истории и функционировании науки. Однако — так как они не отказываются последовательно от теоретических предпосылок позитивизма — не способны разрешить в своей многосторонности и глубине проблему взаимоотношения науки и философии (метафизики).

Nagyné Krajkó Erzsébet

A FILOZÓFIA ÉS A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK KAPCSOLATÁNAK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

A természettudományok és a filozófia kapcsolatának kérdése meglehetősen bonyolult, és a marxista filozófusok körében is több vonatkozásában vitatott problémakör, amelyről egy megközelítően átfogó képet is nehéz adni, ezért csupán néhány vonatkozására térünk ki.

A filozófia és a szaktudományok — közöttük a természettudományok — kölcsönös egymásrautaltságát, kölcsönös összefüggését a marxista filozófia ismerte fel. A természettudományok fejlődését vizsgálva Engels megállapította, hogy: „A modern természettudomány eredményei ... éppoly ellenállhatatlanul ráerőltetik magukat mindenkire, aki elméleti kérdésekkel foglalkozik, mint amilyen ellenállhatatlanul a mai természetkutatók látják magukat akár akarják, akár nem, elméleti, általános következtetésekre szorítva.” A modern természettudományok eredményeire és történetére támaszkodva tartotta szükségesnek kidolgozni a dialektika rendszerét Lenin is, aki a „Materializmus és empiriokriticismus” második kiadásához írt előszavában kifejti, hogy könyve, „... hasznos segédeszköz lesz, amely megismertet a marxizmus filozófiájával — a dialektikus materializmussal —, valamint a természettudomány legújabb felfedezéseiből levont filozófiai következtetésekkal.”²

A marxista filozófia klasszikusai nem csupán a filozófia és a természettudományok kölcsönös összefüggésének szükségszerűségét tárták fel, hanem Engels is és Lenin is, ebből kiindulva együttműködésük perspektíváit, kötelező távlatát is körvonalazták.

A filozófia és a természettudományok kölcsönös összefüggése nem tértől és időtől függetlenül valósul meg, konkrét realizálódását számos tényező befolyásolja. A természettudományok fejlettségi szintjétől, valamint az adott filozófiai rendszer tartalmától — ezen belül a természettudományok filozófiai problémái kidolgozottságának színvonalától — függően az összefüggés konkrét formái történetileg változnak. Anélkül, hogy e változást a maga gazdagságában bemutatnánk, a folyamat fő periódusainak néhány jellemzőjét emeljük csupán ki, abból a megfontolásból kiindulva, hogy ezek a periódusok, valamint a periódusváltások alapvetően a társadalom anyagi életében bekövetkezett változások által meghatározottak.

A természettudományok történetének periodizációja sokféle kritérium alapján elvégezhető. A marxista szerzők egyetértenek abban, hogy a természettudományok fejlődésében a minőségileg különböző fejlődési szakaszok váltakozása a társadalmi-gazdasági alakulatokban végbement változásokhoz kapcsolódik. A társadalmi-gazdasági alakulatok változása a filozófiai gondolkodás fejlődésében is alapul szolgál a különböző fejlődési szakaszok elhatárolásához. Ily módon tehát a filozófia és a természettudományok kapcsolatának realizálódásában bekövetkezett változások is — miután azok alapvetően a két diszciplína tartalmi gazdagodásától függnek — szorosan kapcsolódnak a társadalmi-gazdasági alakulatok megváltozásához.

Természetesen minden periodizáció, minden elhatárolás, a valóságos viszonyok leegyszerűsítését, megmerevítését is jelenti, továbbá sem a természettudományok, sem pedig a filozófiai gondolkodás fejlődésében éles határok nem vonhatók, az átmenetek folyamatosak, mégis kapcsolatuk természetét, konkrét realizálódását illetően legálabbis három periódust célszerű megkülönböztetni.

A filozófiai gondolkodásnak a természettudományos kutatásokra gyakorolt hatása a természettudományos kutatások kezdetétől fogva kimutatható. Miután ez a periódus, ahogyan B. M. Kedrov jellemezte: „... az emberi megismerés fejlődésének analitikus kora...”³, amikor elkezdődik a tudományok differenciálódása, kezdenek kialakulni a tudományos megismerés egyes területei, az integrációs törekvések ekkor még csaknem teljesen hiányoznak, a filozófiai gondolkodás hatása — ebben az első periódusban — elsősorban a természeti jelenségek vizsgálata során kitűzött cél interpretálásában nyilvánult meg. Jól látható ez például a kémiai kutatások kezdeti — az alkimia — korszakában, amely az arisztotelészi filozófiából merítve támasztotta alá fő törekvését, az „aranycsinálást”, vagy a fizikai kutatások kezdeteinél, amikor is, ahogyan G. Gamov megfogalmazta: Pithagorasz „meggyőződése volt, hogy a világot a számok kormányozzák. Ezért megvizsgálta, milyen arány áll fenn a hangszerek húrjai között, amikor harmonikus hangkombinációkat hoznak létre.”⁴ A deduktív matematika keletkezését vizsgálva pedig Fényes Imre egyértelműen leszögezte, hogy „...a görög deduktív matematika keletkezése az éleai filozófia hatásának tulajdonítható...”⁵ Majd általános következtetést is tesz, amellyel maximálisan egyetérthetünk, nevezetesen, hogy „... mind a filozófia, mind a szaktudomány előtörténete a köznapi tevékenység praktikus-empirikus ismereteihez kapcsolódik...”⁶ éppen ezért a szaktudományok keletkezését illetően közelebb járunk az igazsághoz, ha nem a szaktudományoknak a filozófiából való kiválásáról, hanem a szaktudományok keletkezésének „... filozófiai indítéká”-ról beszélünk. Ez viszont azt is jelenti, hogy a természettudományok kialakulása csak megfelelő fejlettségű filozófiai gondolkodás alapján lehetséges.

Ugyanakkor — ebben az első periódusban — a szaktudományos kutatások kezdeti eredményeinek a filozófiai gondolkodásra gyakorolt számottevő, direkt hatása még a materialista filozófiák esetében sem mutatható ki. Elsősorban azért, mivel a vizsgálatok ekkor még a természeti jelenségek egy szűk körének izoláltan történő, összefüggéseikből kiragadott megfigyelését jelentették, továbbá az elért eredmények még nem tették lehetővé egységes keretbe foglalásukat, az elméletalkotást. Mivel a filozófia megállapításait a valóságból kiindulva meríti, a szaktudományok, pontosabban a kialakulóban levő szaktudományok pedig ugyanannak a valóságnak egyes területeit kutatják, indirekt módon minden szaktudományos felfedezés a filozófiai gondolkodás fejlődéséhez is hozzájárul. Annál is inkább, mivel e korszak filozófusainak többsége maga is végzett konkrét szaktudományos vizsgálatokat, vizsgálatainak eredményeit valamilyen módon filozófiai nézetei is tükrözték.

A természettudományok és a filozófia kapcsolatában minőségi változást az önálló szaktudományok megjelenése idézett elő. Az önálló szaktudományok kialakulása hosszú történelmi folyamat eredménye volt, ahogyan Engels megfogalmazta: „Az egzakt természetkutatás kezdeteit... csak az alexandriai korszak görögjei és később, a középkorban az arabok fejlesztik tovább; az igazi természettudomány pedig csak a XV. század második felében kezdődött...”⁷ Tulajdonképpen azzal a harccal, amit Galilei és a reneszánsz más gondolkodói vívták, „...hogy lerázzák az arisztotelészi filozófia igáját.”⁸

A reneszánsz gondolkodók és természetkutatók tevékenysége vezet a filozófia és a természettudományok kapcsolatának átalakulásához, új fejlődési periódusának

kialakulásához. Ez a második periódus — jóllehet, mint arra már utaltunk, éles határok nem vonhatók — lényegében véve az egyes természettudományok, elsősorban az égi és földi testek mechanikájának, mint önálló tudománynak a kialakulásával veszi kezdetét. Gyökeres változások következtek be az újkorra a filozófiai gondolkodásban is, melyek közül itt csupán a filozófiai gondolkodásnak a vallástól, a skolasztika által eltorzított arisztotelészi hatástól való megszabadulására, tartalmi és szerkezeti gazdagodására, az ismeretelméletnek, mint viszonylag önálló diszciplinának a kialakulására utalunk. A klasszikus mechanika, majd azt követően a többi természettudomány kialakulásával a filozófia természetszemlélete közvetetté vált, és ettől kezdve a mindenkor természettudományok által felhalmozott ismeretanyag a filozófiai gondolkodás, különösen a materialista filozófiák egyik meghatározó tényezőjévé válik.

A filozófia és a természettudományok kapcsolatában végbement változást, a kapcsolat fő sajátosságait a két diszciplína tartalmi változásából kiindulva értelmezhetjük.

Azzal, hogy a klasszikus mechanika vált először önálló szaktudománnyá, nyert először kidolgozást Galilei, Newton munkássága révén, együttjárt az is, hogy a kortárs filozófiákra szinte kizárólagos hatást gyakorolt. A mechanika szemléletmódja elsősorban Bacon és Locke révén Engels szavaival megfogalmazva: „...átment a természettudományból a filozófiába, megteremtette az utolsó évszázadok sajátos korlátozottságát”⁹ a metafizikus-mechanikus szemléletmódot, amely áthatotta az egész újkori filozófia anyag és tudat felfogását, determinizmus koncepcióját, mindazon megállapításait, amelyek a természettudományok számára, mint elméleti alap szerepeltek. Ilymódon a metafizikus-mechanikus materialista filozófiák nem tudtak megfelelő elméleti és főleg módszertani alapot adni az önálló tudománnyá váló biológia, kémia, de a többi természettudomány számára sem. Az újkori természettudományok fejlődésüknek XVII—XVIII. századi periódusára széles körű tényanyagot halmoztak fel, továbbfejlődésük útját ezekből kiindulva, az adott tudomány alapfogalmainak, elméleteinek kialakítása adta. Ahogyan azt D. Bohm megfogalmazta, ugyanis „A tudomány fejlődésének története... azt mutatja, hogy a tudományos haladás kétféleképpen lehet vége: egyfelől új tények felfedezése révén, amelyek végső soron újfajta fogalmak és elméletek kialakítására vezetnek, másfelől az ismert tények széles körének újfajta fogalmak és elméletek alapján való tárgyalása révén, amely ... újfajta kísérletek végrehajtására és így megint csak új tények felfedezésére vezet.”¹⁰

A fentiek következtében sajátos módon alakult a természettudományok és a filozófia kapcsolata e második periódusban. A kor természettudományai többségükben elfogadták a metafizikus-mechanikus materializmus világképét, elsősorban empirikus vizsgálataik során támaszkodtak is rá, de a felhalmozott ismeretanyag elméleti feldolgozásához például a kémia az ógörög atomista tanításokat elevenítette fel; a biológiában pedig Linné pl. a formális logikához fordult. A természettudományok részéről egyre sürgetőbben merült fel az igény a vizsgált jelenségek, a valóság objektív természetének megfelelő dialektikus módszer kidolgozására, ugyanakkor viszont csak a természettudományok XIX. századi fejlődése produkálta azt a tudományos alapot, amely lehetővé tette a materialista dialektika kidolgozását.

A filozófia és a természettudományok kapcsolatának alakulása, fejlődésünk második periódusában, ellentmondásokkal terhelt. A természettudományok oldaláról megközelítve ez azt jelentette, hogy közülük szinte kizárólagos hatást a filozófiai gondolkodásra a klasszikus mechanika gyakorolta, a többi természettudomány, fejlettségének adott szintjén, ehhez csupán kis mértékben járulhatott hozzá, viszont éppen ezek a kialakulóban levő természettudományok igényelték volna, továbbfej-

lódésükhöz a dialektikus módszert. A filozófiai gondolkodás oldaláról megközelítve a kérdést megállapítható, hogy egyrészt a materialista filozófiáknak a szaktudományokhoz való kötődése miatt (ebben a periódusban ez, a viszonylag legfejlettebb mechanika kidolgozása csak spekulatív úton, idealista alapon volt lehetséges. A polgárság osztályérdekei ugyanis nem tették lehetővé a materialista dialektika kialakítását, ehhez csupán a munkásosztály érdekei fűződtek, így a munkásosztály osztállyá szerveződésének folyymatában kialakult szükségszerűség hívta életre a természettudományok számára elméleti alapot és módszert adni tudó dialektikus materialista filozófiát.

A XIX. század közepére mind a filozófiában, mind pedig a természettudományokban olyan változások következtek, amelyek megteremtették egymáshoz való viszonyuk gyökeres, minőségi átalakulásának alapjait, a századfordulón, illetve az ezt követően született új, természettudományos eredmények, illetve a természettudományok továbbfejlődése pedig, a filozófia és a szaktudományok kapcsolata megváltozásának szükségszerűségét vetették fel.

A filozófiában ezt a változást Hegel „óriási koraszülött” dialektikus rendszere készítette elő, és a modern materializmus, a dialektikus materializmus kidolgozása teljesítette ki. A modern materializmusnak, a dialektikus materializmusnak a természettudományokkal való összefüggése keletkezésében, tartalmában és fejlődésében egyaránt megnyilvánul. Kialakulásának természettudományos feltételeit a természettudományoknak azok a „nagy” felfedezései képezték, amelyek természettudományosan megalapozták a dialektikát, amelyek tanulmányozása arra a felismerésre vezette Engelt, hogy a dialektika a valóságban van, s a filozófiának a valóság objektív, dialektikus természetéből kiindulva kell a dialektika törvényszerűségeit elvonatkoztatni. Továbbá, mint arra Engels is és a marxista filozófia kapcsán Lenin is utaltak, hogy: „a materializmus éppen a szaktudományok, így a természettudományok újabb ... eredményeinek alapján fejlődik.”¹¹

Ugyanakkor a természettudományoknak a századfordulón, illetve a XX. század elején bekövetkezett fejlődése is hozzájárult a filozófiával való kapcsolatuk gyökeres átalakulásához. Kialakultak ugyanis azok a természettudományok, amelyek érzékileg közvetlenül nem érzékelhető mozgásformák törvényszerűségeit vizsgálják, és ezek a tudományok jellegüknél fogva nem csupán fejlődésük bizonyos periódusai-ban fordulnak a filozófiához. Esetükben egyértelműen és egész fejlődési folyamatukban megnyilvánul a filozófiával való belső, lényegi összefüggésük. Korunkban ugyanis: „A természettudomány immanens fejlődése veti fel ... azokat az elvi-elméleti problémákat, amelyek szükségszerűen összefüggésben állnak a filozófiával”¹² melyek megoldása hozzájárul mind a filozófiai gondolkodás, mind pedig a természettudományok fejlődéséhez, a filozófia és a természettudományok, a korábbi periódusokhoz viszonyítva minőségileg új, belső, dialektikus kölcsönhatásának realizálódásához.

A filozófia és a természettudományok kölcsönös kapcsolatának realizálódási formái és irányai korunkban sokfélék, meglehetősen széles skálán mozognak. A konkrét forma — mint arra már utaltunk — nem tértől és időtől függetlenül realizálódik, hanem egyrészt az adott szaktudomány, másrészt az adott filozófiai rendszer tartalmától, illetve az adott filozófiai rendszerben a természettudományok filozófiai problémái kidolgozottságának mindenkori színvonalától függően alakul. A modern természettudományok eredményei által felvetett filozófiai problémák a mai polgári filozófia egyes irányzataiban is megválaszolásra, filozófiai interpretálásra kerülnek (pl. a pozitívizmus és a neopozitívizmus, a neotomista filozófia viszonya a természet-

tudományokhoz, illetve a természettudományok eredményeihez). Korunk filozófiai irányzatai közül azonban éppen az előzőek miatt egyedül a dialektikus materialista filozófia képes maradéktalanul megfelelni a filozófia tudományos-elméleti funkciójának, elméleti alapot és módszert adni a modern természettudományoknak.

A marxista filozófia és a modern természettudományok kölcsönös kapcsolatát vizsgálva, annak néhány aspektusára mindenképpen utalni kell.

A dialektikus materialista filozófia és a szaktudományok, közöttük a természettudományok között realizálódó úgynevezett interpretációs viszony tárgyak viszonyán alapul. A marxista filozófia tárgyát ugyanis az objektív valóság egésze, vagy ahogy Szigeti József megfogalmazta, a „világegész”¹³ képezi, míg a természettudományok mindegyike tárgyát az objektív valóság egy meghatározott része képezi. A „világegész” fogalmában a világ egész mivolta, általános összefüggései kerülnek kiemelésre, amely általános összefüggéseket, törvényszerűségeket a filozófia tárja fel. A természettudományok a valóság adott, a tárgyakat képező részterületének törvényszerűségeit, összefüggéseit kutatják. Így tárgyak vonatkozásában a filozófia és a természettudományok kapcsolata a rész és egész, az általuk feltárt törvényszerűségek alapján pedig a különös és az általános viszonyával analóg. E viszony szükségszerű következménye, hogy a filozófia általános tételeinek kidolgozásához az egyes szaktudományok, közöttük a természettudományok bizonyított eredményeihez kapcsolódik, a bizonyított szaktudományos tételeket filozófiailag értelmezi — általános következtetéseket von le belőlük.

A filozófia és a természettudományok interpretációs viszonya mind a természettudományok, mind pedig a filozófia számára rendkívüli jelentőséggel bír. A természettudományok eredményeinek filozófiai interpretálása során gazdagodnak, fejlődnek tartalmilag a filozófia alapvető kategóriái, alapvető tételei. A természettudományos eredmények filozófiai interpretálása hozzájárulhat a már meglevő filozófiai elméletek alátámasztásához, megerősítéséhez, az elavult, önmagukat túlélt elképzelések elvetéséhez, új elméletek kialakításához, eredményezhetik újabb filozófiai problémák felmerülését is.

Nem kevésbé jelentős a kölcsönhatás a természettudományok számára sem. A természettudományok eredményeinek filozófiai interpretálása hozzájárul a szaktudományos eredmények mélyebb megértéséhez, bizonyos esetekben vitatott, nyitott kérdések megoldásához is hozzásegíti a természettudósokat.

A természettudományok és a filozófia dialektikus kölcsönhatásának vizsgálata során feltétlenül utalni kell a kapcsolat egyik, a természettudományok és a szaktudományok mai fejlődési tendenciájával összefüggő aspektusára. A tudományok fejlődésének ezt a tendenciáját a szerzők integrációs tendenciaként fogalmazzák meg.¹⁴ A modern természettudományokban korunkban végbemenő objektív, integrációs folyamatok a természettudósoktól is és a filozófusoktól is számos elméleti-metodológiai probléma tisztázását követelik meg, olyan problémák ezek, amelyek megoldása a természettudósok és a filozófusok közös tevékenységével lehetséges. Ilyen kérdések például a rendszerelméleti megközelítés módszereinek a kérdései vagy pl. az interdiszciplináris megközelítések problémái stb. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy a rendszerelméleti megközelítést a magunk részéről semmiképpen nem tekintjük filozófiai megközelítési módszernek, még kevésbé olyan módszernek, ami a materialista dialektikát helyettesíthetné.)

A filozófia és a természettudományok kölcsönhatásának az integrációs tendenciákkal összefüggő területei egyre inkább szélesednek, napjainkban komplex módon átfogják a tudományos megismerés fejlődésének legáltalánosabb, globális tendenciáit. Ebből következően a mai tudományok összefogójának, koordinálójának funkcióját

a mai filozófiai irányzatok közül egyedül a dialektikus materialista filozófia képes és hivatott ellátni. A modern természettudományokra is érvényes ugyanis az engelsi gondolat, hogy a dialektika „... az egyetlen a természettudomány e fokának legmagasabb szinten megfelelő gondolkodási módszer”,¹⁵ mivel a dialektikus módszer szolgáltatja az analógiát és a magyarázat módszerét, a természet fejlődési folyamatai, általános összefüggései, valamint az egyik kutatási területről a másikra való átmenetek számára.

A természettudományok és a filozófia dialektikus kölcsönhatásának realizálódása az előzőektől eltérő vonatkozásban is érinti a marxista filozófiát, nevezetesen a marxista filozófia alapstruktúráját. Korunkban ugyanis egyre inkább körvonalazódni látszik a marxista filozófia új diszciplínája, a „természetfilozófia”, amely absztrakciós szintjét tekintve a társadalomfilozófiával, a történelmi materializmussal megegyező, különös szintjét jelenti a filozófiai kutatásoknak. Körvonalazódnak továbbá az egyes természettudományok és a filozófia érintkezési pontjait vizsgáló „természettudományok filozófiai problémái” diszciplína is, amely — véleményünk szerint — absztrakciós szintjét tekintve az egyes konkrét szaktudományokkal megegyező absztrakciós szintet képvisel. Anélkül, hogy a kérdéssel kapcsolatban, a marxista filozófiai irodalomban kibontakozott vitára kitérnénk, a különböző álláspontokat ismertetnénk, csupán egy gondolatot vetünk fel, nevezetesen azt, hogy a természettudományok és a filozófia kapcsolatának fejlődése, belső dialektikus kölcsönhatásuk kialakulása objektív törvényszerűsége mind a természettudományok, mind pedig a filozófiai gondolkodás fejlődésének. Ebből a fejlődési folyamatból objektív szükségyszerűséggel következik, véleményünk szerint, nem csak a marxista filozófia tartalmi gazdagodása, hanem belső, struktúrális átalakulása is.

A természettudományok és a filozófia dialektikus kölcsönhatása a természettudósok és a filozófusok együttműködése révén valósul meg. Ennek az együttműködésnek körvonalai és formái szinte napjainkban vannak kibontakozóban. Az azonban már ma is nyilvánvaló, hogy ez az együttműködés semmiképpen sem redukálódik csupán a két ismeretrendszer: a filozófia és az adott természettudomány ismeretrendszerének kölcsönös hatására, hanem egyre inkább a kétféle kutatási tevékenység: a filozófiai és a természettudományos kutatások integrációs folyamata bontakozik ki. Ebből következően az elért eredmények ma már nem csupán a filozófia és a természettudományok fejlődésétől, hanem az integrált kutatások, a konkrét együttműködési formák megtervezésétől és megszervezésétől, a tudományszervezéstől is függnék. Számolni kell továbbá az együttműködési keretek állandó szélesedésével, azzal, hogy a természettudósok és a filozófusok együttes tevékenysége egyre újabb területre is kiterjed. Ennek a folyamatnak a tendenciáját és perspektíváját a következőkben összegezzük: „Egyre erőteljesebben és közvetlenül érvényesül majd a tudományos filozófia, valamint a tudatos materialista világnézeti talajon fejlődő természettudomány összefüggésének, kölcsönhatásának alapvető törvénye: a filozófia és a természettudományok eredményeinek konvergenciája”.¹⁶

IRODALOM

1. MEMŐ 20. kötet. 342. old.
2. LÖM: 18. kötet. 11. old.
3. B. M. Kedrov: O szovremennoj klasszifikácii nauk. Voproszű Filoszűfi. 1980/10. 86. old.
4. G. Gamov: „A fizika története” Gerdelat. 1965. 16. old.
5. Fényes Imre: „A fizika eredete”. Kossuth, 1980. 103. old. Fényes könyvek ebben a fejezetében Szabó Árpádnak a témával kapcsolatos kutatási eredményeit foglalja össze.

6. Fényes Imre: I. m. 127. old.
7. MEM: 20. kötet. Bp. 1974. 21. old.
8. G. Gamov: „A fizika története”. Gondolat. 1965. 16. old.
9. MEM 20. kötet. Bp. 1974. 22. old.
10. Dr. Bohm: „Okság és véletlenség a modern fizikában” 143. old.
11. Horváth József: „Szaktudomány—filozófia—természettudományok filozófiai problémái.” Filozófia és szaktudományok. Kossuth, 1980. 35. old.
12. Horváth József: I. m. 33. old.
13. Szigeti József: „A filozófia és a szaktudományok megismerés természete — a tudományosság lényegi konstituenciái.” Filozófia és szaktudományok. Kossuth 1980. 47. old.
14. Például ezt a kifejezést használja B. M. Kedrov: „O szovremennoj klasszifikácii nauk” Voproszsi Filozsofii. 1980/10.; vagy P. N. Fedoszejev: „Dialektika szovremennoj epohi” Moszkva. 1978. stb.
15. MEM: 20. kötet 488. old. Bp. 1974.
16. Horváth József: „Szaktudomány—filozófia—természettudományok filozófiai problémái”. „Filozófia és szaktudományok” Kossuth 1980. 35. old.

Надьнэ Э. Крайко

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ СВЯЗИ ФИЛОСОФИИ И ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

В реализации связи философии и естественных наук, по нашему мнению, представляется целесообразным выделить, по крайней мере, три периода, естественно, не проводя между ними резкой границы.

— Для первого периода характерно в некоторой степени одностороннее влияние философского мышления на естественнонаучные исследования без значительных их реакций.

— Во втором периоде, начиная с формирования естественных наук, они оказывают значительное, но в некоторой степени одностороннее влияние на философию.

— В третьем периоде реализуется диалектическое взаимовлияние философии и естественных наук.

Влияние философского мышления, оказываемое на естественнонаучные исследования, может быть обнаружено с истоков естественнонаучных исследований. Это влияние проявляется в этот период прежде всего по ходу рассмотрения естественных явлений в интерпретации намеченной цели и в меньшей степени — в истолковании основных принципов, использованных для систематизации накопленных знаний. Эту одностороннюю связь репрезентирует борьба, которую вели Галилей и другие мыслители эпохи Возрождения.

Деятельность мыслителей и исследователей естествознания эпохи Возрождения переносит во второй период, который берет начало, собственно говоря, с формирования некоторых естественных наук, в первую очередь механики небесных и земных тел, как самостоятельной науки. Установление связи философии с естественными науками этого периода мы можем проанализировать, исходя из своеобразного развития естественных наук. Тем, что сначала была разработана классическая механика (благодаря деятельности Галилея и Ньютона), сопровождалось и то, что она оказывала почти исключительное влияние на современные ей философии, в философии господствовал механический подход. Однако метафизические, механические материалистические философии не могли дать соответствующую теоретическую, а главное, методическую основу для биологии, химии, да и для других наук. В этом втором периоде прямое, непосредственное влияние философии и естественных наук не было реализовано.

Третий период взаимного влияния естественных наук и философии, в котором реализуется их диалектическое взаимовлияние, смог сформироваться разработкой научно обоснованной диалектико-материалистической философии. В этом периоде следует принять во внимание несколько аспектов взаимовлияния:

— Реализующаяся, т.е. интерпретационная связь между философией и специальными науками, а среди них и естественными науками. Эта связь основана на отношении их предметов.

— Эвристическая функция философии.

— И, наконец, с одной стороны ученые-естествоведы всегда трудятся в определенных общественных условиях, и достигнутые ими результаты оказывают влияние на различные сферы жизни общества.



Barbara Tuchanszka

A TUDOMÁNY FEJLŐDÉSÉNEK TÁRSADALMI FOLYAMATA

A tudományfejlődés problémája Popper hatására a tudományfilozófia egyik legfontosabb kérdése lett és a Popper- és Lakatos-féle neopozitivisták változatában az objektív tudományos ismeret fejlődése metodológiai mechanizmusának kérdéseként értelmezik. Az ismeretnövekedés racionális, bizonyos értelemben, ideális mechanizmusának feltárása lehetővé teszi, hogy megértsük azokat az átalakulásokat, amelyek a reális tudományban mennek végbe, vagyis: az ismereteknek a gyakorlati kutatók által végrehajtott módosításait, akik sok esetben nem a metodológiai kritériumoknak — pl.: a racionális kriticismus törvényeinek — megfelelően lépnek fel. Sajnos itt nincs hely arra, hogy részletesebben elemezzük a tudományos ismeretek fejlődésének neopozitivisták koncepcióját. Összefoglalva azt lehet mondani, hogy a tudományt sajátos tevékenységek és eredményeik (problémák, tudományos elméletek, hipotézisek és kísérleti tesztjeik stb.) komplexumaként értelmezik.

Popper, Lakatos, Nagel, Hempel megállapításait kritikusan szemlélő lengyel metodológusok marxista gondolatai felhívják a figyelmet arra, hogy nem lehet az ismeretet és annak fejlődését a társadalmi struktúrák és az egész társadalmi gyakorlat totalitásától elszakítva vizsgálni, mivel a tudomány funkcionális függésben van a társadalmi élet egészével. A tartalmak és a tudományos módszerek történelmi átalakítását úgy kell szemlélni, mint a társadalmi gyakorlat (pl. a gazdasági, politikai, vagy akár ideológiai gyakorlat) más összetevőinek szükségleteire való reakciót. Azokban a megállapításokban, amelyekről szó van, a pozitivisták metodológusok, E. Kmita és L. Novak koncepcióit vesszük figyelembe. Ezek a koncepciók vetik fel azt az alapvető kérdést, hogy valóban marxisták-e az olyan gondolatok, amelyekben a neopozitivisták koncepciókkal egyezően a tudományt úgy értelmezik, mint a megismerő tevékenység és eredményeinek összességét, azután pedig a cselekvés és eredményei összességének társadalmi feltételezettségét vizsgálják. Másképpen kifejezve, ha vizsgálni akarjuk a tudományos ismeretek fejlődését vagy tágabban — a tudomány fejlődését a történelmi materializmus alapján — elegendő-e a tudománynak azt az értelmezését használni, amelyet a neopozitivisták metodológia dolgozott ki (e program elszigeteli a tudományt a társadalmi élettől), és összekapcsolni a tudomány metodológiai koncepcióját a tudomány társadalmi működéséről szóló vitákkal. A kérdés ilyenfajta megoldása számunkra nem tűnik elegendőnek és teljesnek. Ahhoz, hogy a tudomány fejlődését a Marx által megalapozott történelmi materializmus alapján lehessen elemezni, a tudomány más meghatározása szükséges.

1. A tudomány, mint a társadalmi rendszer

A tudományfejlődés folyamatának marxista értelmezése megköveteli, hogy „szociologizáló” módon viszonyuljunk hozzá, azaz úgy értelmezzük, mint sajátos társadalmi rendszert. E felfogásban a tudomány olyan társadalmi rendszer, amely a társadalmi munkamegosztás eredményeként a társadalmi fejlődés meghatározott szakaszán jött létre, s amelynek funkciója a világ társadalom általi szellemi elsajátításának meghatározott típusa. Más szavakkal, a tudomány olyan társadalmi rendszer, amely a tudományos megismerő tevékenység szubjektuma, azaz amelyben a tudományos megismerő tevékenység realizálódik. Ugyanakkor a tudomány olyan szubjektum, amely tudományosan sajátítja el a társadalom világát, melyben létrejött és fejlődik.

A tudományt, mint társadalmi rendszert vizsgálva, el lehet különíteni:

1. tudományos tevékenységet (tudományos munkát);
2. e tudományos tevékenységet valóra váltó embereket (tudósokat, kutatókat, tudományos dolgozókat);
3. tudományos társadalmi viszonyokat;
4. a tudomány kultúráját,
5. tudomány tárgyait.

A tudományos tevékenységek az egyéni és a kollektív tevékenységek összetett rendszerét képezik, és két alapvető típusra bonthatók. Az első — a megismerő tevékenység (tudományos megismerés). Ez céltudatos tevékenység sajátos típusa és a társadalmi munka megosztásának következtében a filozófiai megismerő tevékenységből vált ki. Ez a tevékenység meghatározott társadalmi viszonyok között megy végbe és ezért alakul ki a tudományos tevékenység másik típusa. A második típusba azok a tevékenységek tartoznak, amelyek a tudományos társadalmi viszonyokat, köztük a tudományos intézeteket, mint például: a felsőoktatási intézményeket létrehozzák és fenntartják. Összegezve, azt lehet mondani, hogy ezek olyan tevékenységek, amelyek következtében a tudomány mint társadalmi rendszer létezik. Ezekhez a megismerésen kívüli tudományos tevékenységekhez olyanok tartoznak, amelyek a tudomány megismerésen kívüli társadalmi funkcióit valósítják meg, idetartozik mindenekelőtt a didaktikai tevékenység, amely elsősorban, de nem kizárólag a leendő tudományos munkatársak képzésére irányul. A tudományos tevékenységek belső differenciája a tudományon belüli munkamegosztásban, vagyis a tudományos kutató munkának az oktatástól, vagy a szervezeti-közigazgatási munkától való személyes elkülönítésében jelenik meg.

A tudomány kultúráját általánosságban úgy lehet meghatározni, mint a tudományos munkát irányító, a tudományos társadalmi viszonyokat generáló, a tudományos intézmények működését szabályozó törvények összességét. Ezek a törvények az emberek által a tudományba bekapcsolódva nemzetközivé válnak és éppen ezért beszélni lehet ezek sajátos individualitásáról, amit általában mint a tudományos tevékenységek teljesítéséhez szükséges hozzáértést tartunk számon. A tudományos kultúra jelentős komponense a tudomány metodológiai törnyeinek konkrét történeti összessége.

A tudomány tárgyát általánosságban úgy lehet meghatározni, mint olyan tárgyat, amely részt vesz a tudományos tevékenységben. Találhatók közöttük olyanok, amelyeket a tudományos tevékenység, és pedig a tudományos megismerő tevékenység minősít. Nevezetesen, ezen utóbbiak általában mint tudományos eredmények léteznek, amelyek különböző történelmi formát vesznek fel: a kutatók által létrehozott

képzetek, a szabályok, az elméletek, a problémák, a paradigmák, a kísérleti szituációk, a tudományos adatok, a mérőeszközök stb. Ezek a tárgyak, függetlenül attól, hogy van-e tárgyi formájuk, vagy pedig csak nyelvi formában objektiválódnak, különböző funkciókat töltenek be a tudományon belül, és azon kívül. Lehetnek a megismerő tevékenységek objektumai, vagy a tudományos tevékenység során alkalmazott eszközök, és végül részt vehetnek a tudományon kívüli tevékenységekben. Azokon a tárgyakon kívül, melyek maguk is a tudományos tevékenység eredményei, ez utóbbiban felhasználhatnak olyan tárgyakat is, amelyek más társadalmi rendszerekből erednek, pl.: a mitológiai képzeteket, filozófiai meggyőződések, az ipari termelési berendezéseket stb.

A tudomány ilyen megközelítése megengedi, hogy megőrizzük a tudomány értelmezésének leglényegesebb szociológiai és kulturális eszméjét. Lényege a megismerés azon hagyományos metodológiai felfogásától való eltávolodásra irányuló törekvésben található, mely szerint ez (az általában egyesként értelmezett) alany és az objektum közötti viszony, azaz az a viszony, mely az egyének érzékelő-gondolkodó apparátusát az egyének feletti metodológiai törvényekkel köti össze. A megismerés ezen eszméjét úgy kell felfogni, mint emberek közti sajátos viszonyt, mint lényegében társadalmi viszonyt, amit a megismerés tárgya közvetít, melynek létrehozásában a megismerő alanyok vesznek részt, bár az önállóan, tőlük függetlenül is létezhet. Hogy megértsük az itt javasolt szemlélet sajátosságát, a tudományos megismeréssel kapcsolatos tevékenységre összpontosítunk.

1.1. A tudományos megismerő tevékenység

A tudatos cselekvés sajátos típusa. Alapja a kutatók érzéki-gondolati aktivitása, mely a konkrét történelmi formában létező, társadalmi tárgyhoz, mint éppen az adott tárgyhoz kapcsolódik, azaz ennek a viszonyoknak egyidejű felismerése is. Ezeknek a tevékenységeknek a során a tárgyat konkrét-történelmi metodológiai törvények által meghatározott tudományos módon átalakításnak vetik alá. Ezek olyan cselekvések, amelyeknek során a szubjektum tudja, hogy megismerő tevékenységet valósít meg. Úgy fogjuk itt fel a tudományos megismerő cselekvéseket, mint a tárgy átalakítását, vagyis mint termelést, nem úgy, ahogy a naiv ismeretelméleti realizmus, azaz nem mint az objektív tárgynak az egyéni tudat általi visszatükröződését. A tárgyhoz való megismerő viszony a gondolati tevékenységen alapul. A tárgyhoz való megismerő viszony a gondolati anyaggal való gondolkodási műveleteken alapul, ami kiegészülhet a tárgyra vonatkozó érzéki tapasztalattal.

Az ilyen módon meghatározott, tudományos megismerő tevékenység, amit a kutatók realizálnak, képezi az emberi világ individuális, tudományos elsajátítását. Az egyéni kutató a társadalmi tudat tárgyaként a maga konkrét történelmi formájában fellépő világot sajátosan, éppen erre a kutatóra jellemző módon átformálja egy tudományosan felfogott világgá. Ez a meghatározás korántsem jelenti azt, hogy minden kutató a saját társadalmára jellemző világfelfogást alakít ki, amely valamilyen osztatlan kozmológiai rendszer lenne. Csupán azt a tényt állapítja meg, hogy a kutató a világ valamely részletére, vagy aspektusára összpontosítva, egyidejűleg kialakítja a világhoz, mint teljes egészéhez való viszonyulás előfeltételeit is, azaz a világ szubszt ráumát és struktúráját meghatározó előfeltételeket, melyek megszabják azt a helyet, melyet az adott fragmentum elfoglal benne.

A világnézet egyéni tudományos elsajátítása, mint minden tudományos tevékenység, társadalmi jellegű. Egyrészt meghatározzák a tudomány fennálló megisme-

rési lehetőségei, azaz a meglévő tudományos (különösen a megismerő) tevékenységek, a társadalmi viszonyok, a társadalmi tudat meglévő tárgyai, pl. az adott időszak tudományában alkalmazott megismerési eszközök, felhalmozott ismeretek stb. Másrészt meghatározzák a kutató azon társadalmilag kialakított személyiségjegyei, melyek őt a tudomány emberévé teszik. Ezek a sajátosságok jelentik a világ egyéni megismerő elsajátításának genetikai meghatározottságát. Ugyanakkor funkcionálisan is meghatározott, amennyiben a tudós cselekvéseit és eredményeit társadalmilag értékelik a külső és belső szükségletek alapján.

Figyelembe véve a (formális és informális) tudományos társadalmi csoportok létét, ahol a tudományos tevékenység kollektív formában valósul meg, kitűnik, hogy a világ tudományos elsajátítása nemcsak az egyének szintjén, hanem a kollektívák szintjén is megvalósulhat. Ezek a társadalmi csoportok szintén a megismerés meghatározott alanyai. Sem az egyéni kutatók, sem a tudományos csoportok nem szuverén jelenségekként, nem a világ tudományos elsajátításának önálló alanyaiként jelennek meg. A tudományos megismerés ilyen önálló alanyának, azaz olyan szuverén rendszernek, ahol megvalósul a tudományos megismerő tevékenység, csak a tudományt lehet tekinteni a maga történelmi totalitásában. A tudománynak mint a világot megismerő szubjektumnak a szuverenitását azonban nem lehet abszolút függetlenségként értelmezni. A tudomány ugyanis két módon — genetikailag és funkcionálisan — is meghatározott.

Genetikailag meghatározott abban az értelemben, hogy a tudomány minőségi jellege függ a társadalom minőségi jellegétől és a tudatuk szintjétől. Funkcionálisan pedig a tudomány abban az értelemben meghatározott, hogy más társadalmi rendszerek feladatokat tűznek ki számára és értékelik. A szuverenitás lényege abban rejlik, hogy csak — a genetikailag és funkcionálisan meghatározott, más társadalmi rendszerekkel összefüggő — tudomány válhat olyan, a világot megismerő, elsajátító rendszerré, amely társadalmilag tudományosnak minősül.

A tudománynak a mindennapi gondolkodástól való elválása ahhoz vezet, hogy a tudományban a megismerés tárgya, azaz a sajátos, mégpedig tudományos módon megismert tárgy a társadalom világa lesz. Azt is lehet mondani, hogy a tudományos megismerés objektuma a korábbi tudományos tevékenységek eredménye, melyeknek nincsenek megfelelőik a mindennapi tapasztalat objektumai között.

Az elmondottakból világosan kitűnik, hogy szükség van a tudomány procesz-
suális értelmezésére is.

2. *A tudomány fejlődése*

A társadalmi rendszerként értelmezett tudomány fejlődése bonyolult és sokoldalú folyamat. Mindenekelőtt el lehet különíteni benne: 1. a tudomány kiemelkedésének társadalmi folyamatát, amikor is mint a társadalmi tudat alrendszere a munkamegosztás következtében elkülönül a filozófiai tevékenységtől; 2. a tudománynak önálló társadalmi rendszerré való szerveződésének társadalmi folyamatát, valamint más társadalmi rendszerekkel (különösen társadalmi tudat más alrendszereivel) való elsődleges kapcsolatainak kialakulását; 3. a tudománynak mint már kiemelkedett társadalmi rendszernek fejlődési folyamatát, amelyet a fejlődés belső mechanizmusa és a tudománynak más társadalmi rendszerekkel való funkcionális kapcsolatai határoznak meg; 4. a tudománynak a társadalmi fejlődés önálló tényezőjévé való szerveződésének társadalmi folyamatát.

2.1. *A tudomány kiemelkedésének folyamata*

Az európai tudományokról szólva el lehet mondani, hogy keletkezése a filozófiai tevékenység keretei között kialakult munkamegosztás eredménye. Ez a tevékenység — amit általában tisztán megismerő tevékenységként értelmeznek — néhány társadalomban, például az ógörög társadalomban, bizonyos társadalmi rendszer alapja volt, amely rendszert a görög társadalmi tudat alrendszereként kell értelmezni.

A tudomány kiemelkedési folyamatának különösen lényeges eleme volt az egyes tudományágak objektumainak kialakulása. Ha feltételezzük, hogy a görög filozófia objektuma a görög társadalom világa volt, a filozófiai tevékenység pedig e világ sajátos, azaz filozófiai módon való elsajátítása volt, akkor azt mondhatjuk, hogy a görög, vagy általában az ókori filozófia keretein belül végbemenő társadalmi munkamegosztás, többek közt, ezen objektum különböző fragmentumainak elkülönülését jelentette. Éppen ez a folyamat értelmezhető a tudományágak objektumainak kialakulásaként.

A tudomány folyamatának elkülönítése a görög filozófia keretei között realizálódott, de szoros kapcsolatban állt a görög társadalom más rendszereiben realizálódott megismerő tevékenységgel is. A tudományos fogalmak nemcsak a filozófiai, hanem a hétköznapi fogalmakból is eredtek. A kialakuló tudományágak fogalmainak a korabeli köznapi fogalmakkal való összehasonlítása alapján megállapítható, hogy az alapvető tendencia a tudományos fogalmak tartalmának és formájának a köznapi fogalmaktól való elkülönítése volt. Azonban vannak olyan periódusok, amikor a tudományos fogalmak megegyeznek a köznapiakkal. Az alapvető tendencia mégis a köznapi fogalmak mitológiai jellegének leküzdése.

2.2. *A tudománynak önálló társadalmi rendszerré való szerveződésének folyamata*

Ha a tudományt, mint társadalmi rendszert értelmezzük és nemcsak mint a cselekvések és meggyőződések összességét, akkor a tudomány keletkezését nem lehet a tudományos tevékenység objektumának kiemelési folyamatára korlátozni. A tudomány megteremtése társadalmi folyamat, ezért magában foglalja a tudományos társadalmi viszonyoknak, a tudomány kultúrájának, tudományos személyiségeknek a kialakulását is. Azt lehet mondani, hogy a tudományalapítás folyamata különböző összetevőkből áll. Így lehet kiemelni: 1. a tudományos szakemberek formálódásának folyamatát, amelynek az a lényege, hogy a tudósok-filozófusok közül kiválik azon kutatók csoportja, akik a filozófiai ismeretek objektumainak csak egyes fragmentumával foglalkoznak; 2. az egyes tudományágakra jellemző tudományos tevékenységek kiválásának folyamatát; 3. a tudományos társadalmi viszonyok, elsősorban a tudományos intézmények keletkezésének folyamatát; 4. a tudományos rendszeren belüli tevékenységeket és viszonyokat irányító szabályok keletkezésének folyamatát, különösen a tudománymetodológiai szabályok formálódásának folyamatát; 5. s végül az egyes tudományágak kialakulásának folyamatát.

Az egyes folyamatoknak a jelentősége különböző. A hagyományos metodológiában a tudományos tevékenység keletkezésének folyamatát és a tudományos eredmények szerzését tartják fontosnak, mivel a tudományfejlődés lényegét a cselekvés és az eredmények átalakulásaként értelmezik. Azonban szociológiai szempontból a legfontosabb folyamat a tudományos társadalmi viszonyok és a tudományos iskolák kialakulása. Hiszen éppen ezen társadalmi viszonyok és interszubjektív struktúrák következtében válik a tudomány a megismerés szubjektumává és megismerő szubjektummá.

2. 3. *A tudomány átalakításának folyamata*

A tudomány átalakításának folyamata szintén részfolyamatokból, vagyis egyes elemeinek átalakulásából áll. Miként a tudomány kialakulási folyamata esetében (ami természetesen csak egy absztrakt modellben választható el az átalakítás folyamatától) a leglényegesebb alkotóelem a tudományos társadalmi viszonyok átalakítása. Ezek átalakítása nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a tudomány részt vegyen a társadalmi élet realizálódásának változásaiban. Hogy a tudomány részt vehessen a társadalmi életben, fejlődnie kell a tudományos tevékenységnek és meg kell változtatni a világ tudományos elsajátításának módszerét, mivel a tudományos tevékenység és a világ elsajátításának módszere a tudomány társadalmi viszonyaitól függ. A tudományos tevékenységnek, s így többek között a megismerő tevékenységnek, valamint eredményeinek a tudományos társadalmi viszonyoktól való függése abban áll, hogy pl. a meghatározott társadalmi viszonyok között bizonyos cselekvések nem valósulhatnak meg.

A tudományos társadalmi viszonyok átalakítási folyamata tartalmazza: a tudomány résztvevői közötti kapcsolatok formáinak és a tudományos kultúra ezeket meghatározó törvényeinek változását; azon formális és informális szervezetek átalakítását, ahol a tudományos tevékenység realizálódik; ezen szervezetek létrehozásával és működésével kapcsolatos tevékenységek változását. Ez a folyamat a tudományfejlődés belső mechanizmusának, valamint a tudományhoz képest külső társadalmi rendszereknek hatására megy végbe. Összefoglalva, azt lehet mondani, hogy a tudomány változásának konkrét-történeti formája függ a külső hatások és a fejlődés belső mechanizmusának erejétől, valamint attól a szereptől, amelyet a tudomány az adott történelmi pillanatban a társadalmi élet egészében játszik.

Számba véve a tudományos társadalmi viszonyok átalakulását, a tudomány különböző történelmi-szervezeti formáit lehet elkülöníteni, és ezek fejlődése megjelenésük sorrendjében periodizálható. A tudomány adott szervezeti formája, a tudományos kultúra jellemzőivel együtt alkotja a tudomány működésének történeti módját.

2.4. *A tudománynak a társadalmi fejlődés sajátos tényezőjévé való szerveződési folyamata*

Ez a folyamat a tudománynak a társadalmi tudat más rendszerei befolyása alól való felszabadulásában, valamint a tudományon kívüli társadalmi rendszerekkel, kiváltképpen a gazdasággal való közvetlen kapcsolatok kialakulásában fejeződik ki. Ezeknek a kapcsolatoknak a következtében a tudományos tevékenység a társadalmi fejlődés nélkülözhetetlen feltételévé válik, amennyiben a tudományon kívüli társadalmi rendszerek tevékenysége és fejlődése függ a tudomány fejlődésétől. Ezt a problémát részletesebben a tudomány és a gazdaság, azaz a társadalmi gazdasági rendszer kölcsönös viszonyának példáján keresztül világíthatjuk meg. A gazdasági rendszer működése akkor segíti elő a társadalmi lét fejlődését, ha a tudomány ellátja őt elképzelésekkel és működési tervekkel, különösen olyanokkal, amelyek hozzájárulnak majd magának a gazdasági rendszernek a társadalmi lét fejlődése szempontjából szükségszerű átalakulásához. Egyébként, az a tény, hogy a társadalmi rendszerek működése függ a tudományos tevékenységtől, nem dönti el előre azt a kérdést, hogy a további társadalmi fejlődés racionális, az emberi értékek szempontjából pozitív, progresszív stb. lesz-e. Csak azt jelenti, hogy a társadalmi lét fejlődésében minőségileg új szakasz jelentkezik, de nem határozza meg előre az új időszak etikai értékét.

3. Az európai tudományok fejlődésének történeti szakaszai

A bemutatott fogalmak és definíciók lehetővé teszik alkalmazásukat a történelmi anyag elemzésére. Nézzük meg, el lehet-e különíteni az európai tudomány történetében a tudomány konkrét szervezeti formáit és funkcionálásának változó módjait.

Az európai tudomány első szervezeti formája az egyházi forma volt. Ennek kereteiben zajlott le a modern tudomány keletkezési folyamata, melynek kezdete a korai középkorra esett, és kb. a XIII. sz.-ig tartott. A tudományos tevékenység fő intézményei a kolostorok és az egyházi iskolák voltak. Ez volt az egyetlen szervezeti forma a teológiai, tudományos, filozófiai tevékenység számára és ez a rendszer elvileg azonos az akkori társadalmi tudattal. A tudományt alkotó társadalmi kapcsolatok tulajdonképpen csak az egyházi kapcsolatok voltak. Mind a kolostorok, mind az egyházi iskolák a katolikus egyház intézményi rendszeréhez tartoztak. Ez határozta meg a tudományos tevékenységet és a megismeréssel kapcsolatos eredmények tudományos értékét. Ezért a megismerő tevékenység eredményeinek szemléltetni kellett a bibliai tanokat, alátámasztani a katolikus egyház ideológiáját, támogatni a hittörvényeket és az erkölcsi parancsokat. Az oktató tevékenység célja az volt, hogy vallási és politikai funkciókat ellátni képes szakképzett vezetőket bocsássonak a katolikus egyház rendelkezésére.

A következő tudományos szervezeti forma, amely a tudományos-filozófiai rendszer hittudománytól és a katolikus egyháztól való függetlenség kivívása eredményeképpen keletkezett, a kolostori-egyetemi forma volt. A kolostorok és az egyetemek, mind az egyháziak, mind a világiak, már a XIII. századtól kezdve, az intézmények két alapvető típusává váltak, amelyekben megvalósult a tudományos tevékenység. Az első világi egyetemek keletkezésének eredményeként a tudományos társadalmi kapcsolatok megszűntek kizárólag egyházi társadalmi kapcsolatok alkotóelemeinek lenni, amennyiben a világi egyetemek tudósai megalakították a városi céhegyesületet. A tudományos szervezeti formának e változása bizonyos mértékig hozzájárult a középkori társadalom egész életének átalakulásához és jelentősen lecsökkentette az egyházi hatalom erejét a feudális világi, állami hatalom javára.

A teológiától és a katolikus egyháztól való függetlenség kivívása a tudományos-filozófiai rendszer belső mechanizmusának fejlődésével is kapcsolatos. Tény, hogy ez, a megismerő és az oktatási tevékenységet szabályozó mechanizmus az egyházi hivatalok és a tudósok közötti harchoz, Arisztotelész tanainak és a determinista értelmezéseinek tiltásához, az új felfogások elítéléséhez, valamint a dominikánus és ferences rendnek az egyetemek ellenőrzéséért folytatott harcához vezetett. Küldetésük kudarcáról mindenekelőtt a tudományos tevékenységet irányító belső mechanizmus létezése tanúskodik. Hogy feladatukat teljesítsék a szerzetesek kénytelenek voltak a meglévő tudományos iskolákba belpenni. A ferencesek és a dominikánusok bekapcsolódása nem bénította meg az egyetemek tevékenységét. Ellenkezőleg, a ferencesek az ágostoni vallási tanokat összhangba hozták az arisztotelészi szellemben kiépült filozófiai koncepciókkal. A dominikánusok tevékenysége révén pedig lehetővé vált Arisztotelész rendszerének értelmezése és felhasználása az új típusú vallási tanok kialakítása érdekében, ami Aquinói Tamás koncepciójában valósul meg.

Összegezve elmondható, hogy a 13. századtól kezdődően Arisztotelész törvényei lettek a filozófiai-tudományos rendszerben a megismerő tevékenységet szabályozó belső metodológiai törvényekké, s ezek egészen a 17. századig korlátlanul uralkodtak. A legfontosabb elvek a következők voltak: az empirikus tudományok elhatárolása a filozófiától és a matematikától; a minőségi, vagyis a lényegre való rámutatáson alapuló magyarázat; az egyes, sajátos tárgykörrel rendelkező tudományágak Arisztote-

lész szellemében való értelmezése stb. Idővel a tudósok elkezdték Arisztotelész tanainak felülvizsgálatát. Ezek a módosítások, bár megfelelnek Arisztotelész metodológiai törvényeinek, nagymértékben elősegítették Arisztotelész koncepciójának hanyatlását. Ily módon megy végbe a függetlenség kivívásának folyamata, a tudományágak fokozatosan leválnak a filozófiáról, a tudományos-filozófiai rendszer egyre inkább tudománnyá alakul át.

A tudományok következő szervezeti formáját egyetemi-voluntarista névvel jelölhetjük, hangsúlyozva azt a tényt, hogy jelentős szerepet kaptak az egykori voluntaristák, vagyis azok a tudósok, akik az egyetemi struktúrán kívül is tevékenykedtek. Különbféle világi hivatást töltöttek be: magántanárok, orvosok, jogászok, asztrológusok voltak, akik az uralkodók-mecénások védelme alatt álltak. Mindenesetre nem voltak szervezetesek, sem olyan tudósok, akiknek a foglalkozása a világi egyetemekkel volt kapcsolatban.

Ez a forma a XV–XVII. századi tudományra jellemző. Abban a korban keletkezett, amikor nemcsak a kolostoroknak a tudományos megismerésben betöltött szerepe változott meg, hanem általában is egyre csökkent az egyház meghatározó szerepe a társadalom életében, és a tudományra gyakorolt hatása is. Mindez megmutatkozott az arisztotelészi világnézet elfogadásában éppúgy, mint Aquinói Tamás értelmezésében. A tudományosság elve is megváltozott. Nemcsak azt a tevékenységet minősítette az egyház tudományosnak, amely az egyháznak mint vallási-politikai intézménynek a működéséhez és létezéséhez segítséget nyújtott, hanem amely elősegítette a keresztény tanok fejlődését, tökéletesítését is; a szó tágabb értelmében tudományosnak minősültek azok a megismerő tevékenységek is, melyek segítséget nyújtottak az embereknek megérteni: milyen a világ, mik a természeti jelenségek okai. Tudományosnak tekintették azokat a megismerő tevékenységeket is, melyek Aquinói Tamás tanaival összhangban az arisztotelészi világkép pontosítására irányultak. Ugyanakkor az egyház elítéli azokat a kutatási törekvéseket, amelyek a nominalista irányzathoz tartoztak.

A voluntarista tudósok megjelenése lényeges következményekkel járt mind a tudomány működése, mind pedig a világ szellemi elsajátítása terén. Mindenekelőtt a kutatók szétforgácsoltága kizárta a tudományos kutatások kollektív végzésének a lehetőségét, és szükségessé tette olyan intézmények létrehozását, amelyek módot adtak a kutatóknak a kapcsolatok fenntartására, eredményeik, gondolataik kicserélésére. Kezdték kialakulni a tudományos információ nem formális centrumai, melyek majdnem egész Európa tudósai közötti közvetítettek. A voluntarista tudósok érdeme, hogy helyreálltak a tudományos rendszer és az egyéb társadalmi rendszerek között a kapcsolatok. Bár ezek kezdetben csupán személyes jellegűek voltak, mégis a tudomány fejlődésének igen fontos tényezőivé váltak, minthogy bővült a megismerésbe bevont jelenségeknek a köre. A tudományos megismerő tevékenység objektumai lettek a társadalmi gyakorlat tárgyai is, nemcsak a „természet mint olyan”.

A tudományos rendszer és az egyéb (társadalmi) rendszerek kapcsolata elvezetett a matematika térhódításához, a matematikai magyarázat kiépítéséhez, továbbá az ipari, hadi stb. technika és a tudományos ismeretek kapcsolatához. A tudósok technikai berendezések tervezésével, összeállításával és tökéletesítésével foglalkoztak.

A XVII. század elején észre lehet venni a tudomány tényleges, bizonyos értelemben haladó, fomájának jellemző fordulatát. Azt nevezetesen, hogy kezdenek létrejönni a nagy létszámú tudományos társaságok, akadémiák, melyeket tagsági díjakból, vagy államkincstárból finanszíroztak. Ezek az intézmények lehetőséget adtak a tudósoknak kapcsolatteremtésre, eleinte összejöveteleken, később pedig az adott intézmények által megjelentetett folyóiratok hasábjain. Emellett megteremtették a kísérleti

kutatás anyagi alapjait, létrehozták saját apparátusukat, és önálló kiadói tevékenységet folytattak.

A tudományos társaságok kialakulása a tudomány szervezeti formáinak átalakítását jelentette az akadémiai-egyetemi formába. A tudomány ezen szervezeti formáinak megjelenése azt eredményezte, hogy a tudományos tevékenység végzésének korábbi, elméleti-technikai módja is átalakult, és elméleti-technikai-experimentális formát öltött. Az akkori tudományos kísérletekről beszélve az empirizmus neopozitivisták kritériumaival összefüggésben, mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy a kísérleti tevékenység elméleti tevékenységgel járt együtt, s nem empirikus felülvizsgálat volt. A tudományos kísérlet végrehajtását megelőzte a mérőeszközök szerkesztése, amelyek alkalmazása leginkább arra a meggyőződésre támaszkodott, hogy azt kutatják, amit kutatni kell.

A tudomány következő szervezeti formája az, amely a XVIII—XIX. sz.-ban keletkezett, és amely — úgy véljük — ma is létezik. Ez az egyetemi-akadémiai-főiskolai forma, amennyiben a legjelentősebb tudományos intézmények a modern tudományt reprezentáló felsőoktatási intézmények, de nemcsak egyetemi típusúak, hanem az akadémiák, valamint a tudomány és más társadalmi rendszerek találkozásánál kialakuló kutatóintézetek is. A tudomány ezen szervezeti formájának kialakulását — minden valószínűség szerint — más társadalmi rendszerek, különösen a gazdasági rendszer a maga szükségleteivel együtt idézte elő. Röviden azt lehet mondani, hogy a gazdasági rendszer által a tudomány elé állított szükségyszerűség egyben az adott rendszer számára a tudományos eredmények alkalmazásának a szükségyszerűségét is jelenti. Ez tartalmát tekintve már teljesen más szabály, mint a tudományos eredmények egyház számára történő felhasználásának szabálya volt. Nem tiltja például olyan eszmék kialakítását, amelyek összeférhetetlenek a gazdasági rendszeren belüli elképzelésekkel. Ellenkezőleg, a tudomány és a gazdasági rendszer közötti kapcsolat intenzitásának növekedésével a tudomány iránti követelmények gyökeresen megváltoznak, s nem a gazdasági rendszerben levő elképzelések feldolgozására irányuló elvárások formáját öltik, hanem a gazdasági rendszer működésének és struktúrájának tervezését követelik meg. A gazdasági rendszer szükségletei megkívánják azt is, hogy tudományos eredmények a gazdaságra jellemző külső formát öltsenek, vagyis technológiai eljárások formájában jelenjenek meg. Ennek volt eredménye a műszaki tudományok elkülönülése az elméleti és kísérleti tudományágaktól.

Az a társadalmi rendszer, mely a gazdaságnál jóval korábban állított követelményeket a tudomány elé, a politikai, államhatalmi rendszer, továbbá az ezzel szembenálló politikai erő volt. E szükséglet sajátos formája volt az, amely a kapitalista társadalomban a munkásmozgalom és pártja tevékenységének tudományos alapokra való helyezésére irányult. Ez a társadalom teljes átalakításának terve iránti szükséglet volt; pontosabban, azon ismeret megszerzésének szükséglete volt, hogy milyen a társadalom; miért olyan, amilyen; milyennek kell lennie ahhoz, hogy kielégítse ezen társadalmi osztály szükségleteit; s milyen módon érhető el ez a kívánt állapot.

Ha összevetjük a különböző társadalmi rendszerek, valamint a velük szembenálló erők által a tudománnyal szemben támasztott követelményeket, akkor észrevehetjük, hogy csak a tudományt a társadalmi élettől elszakító s azt történelmietlen módon értelmező metodológusok illúziója volt az a meggyőződés, hogy tudjuk, milyen a világ. Az, amit a tudomány megalkot, társadalmi jelenség, s mint ilyen társadalmilag meghatározott. A tudomány azt adja, amit az őt meghatározó társadalmi rendszerek megkövetelnek, természetesen, csak akkor, ha képesek valóban működtetni azokat a mechanizmusokat, amelyeken keresztül hatni tudnak a tudományra mint társadalmi rendszerre.

Úgy véjük, a tudomány előzőekben kifejtett tárgyalási módja megszabadít a metodológusok azon illúziójától is, hogy a tudományfejlődés folyamata leírható néhány általános fogalom segítségével. Ezek a metodológusok a tudományfejlődés mechanizmusának igen egyszerű modelljét akarják megfogalmazni, s nem veszik figyelembe, hogy a realisan létező tudomány, mint a társadalmi élet egészének keretein belül funkcionáló társadalmi rendszer igen különböző jelenségeket foglal magába, s hogy fejlődése olyan bonyolult folyamat, amelyben nemcsak az egyes alkotóelemek alakulnak át, hanem — s ez különösen fontos — kapcsolataik módja is. Az egyes folyamatok összefonódása és kölcsönhatása kialakítja a tudomány szervezeti formáit és működési módjait. A tudomány ezen történeti formái megismételhetetlen állapotok, valószínűleg éppen a bonyolult részfolyamatok és kölcsönhatásaik következtében. Ezért a tudomány egy adott állapotát leíró általános modell nem felelhet meg egyidejűleg valamennyi állapotának és valamennyi változásának.

Б. Туханска

ОБЩЕСТВЕННЫЙ ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ НАУКИ

Первая часть статьи анализирует науку как общественную систему, внутри которой различаются следующие элементы: 1. научная деятельность как своеобразный человеческий поступок, как процесс познания действительности; 2. субъект науки, который осуществляет эту деятельность; 3. научные общественные отношения, то есть те своеобразные связи, которые формируются в процессе деятельности; 4. культура науки как совокупность законов, направляющих науку, порождающих общественные отношения, регулирующих работу научных учреждений; 5. предметы науки, т. е. те объекты, которые каким-либо образом принимают участие в научной деятельности.

Вторая часть работы рассматривает развитие науки, разграничивает его четыре основных периода или этапа: 1. общественный процесс выделения науки; 2. процесс организации науки в общественную систему; 3. процесс развития самой науки как уже сформировавшейся общественной системы; 4. процесс организации науки в самостоятельный фактор общественного развития.

Третья часть работы на основе вышеизложенных принципов показывает исторические периоды развития европейских наук. Первый организационный тип европейской науки была церковная форма, затем в XIII веке начался период завоевания независимости от теологии и католической церкви. Для XV—XVII веков характерна университетско-волюнтаристская форма, а в первой половине XVIII века постепенно складывается университетско-академическая форма. Следующая форма организации науки, возникшая в XVIII—XIX веках и существующая и ныне — это университетско-академическо-институтская форма.

Héderné Kozák Róza

A POLITIKATUDOMÁNY TÁRSADALMI MEGHATÁROZOTTSÁGA

I. A politikatudomány a tudományok történetének viszonylag késői szakaszában; a XIX. század második felében vált ki a tudományok rendszeréből. A politikai jelenségek elemzése korábban más tudományok keretében kapott helyet. Hosszú ideig a filozófusok a filozófia részeként művelték. A görög filozófia szinte minden irányzata pl. tartalmazott az államra és a hatalmi viszonyokra vonatkozó elképzeléseket is. Bayer József megfogalmazásában a kimondottan politikai doktrínákat sokáig filozófiai alapelvekből vezették le, illetve ezekkel igazolták.¹ Később a jogtudomány szerves részét képezték a politikai tanok, majd a szociológia színrelépésétől kezdve e tudomány képviselői is részt kértek a politikai jelenségek kutatásából.

A politikatudomány önálló tudományos diszciplínaként a burzsoázia színrelépésével jelentkezik s természetes, hogy elsősorban a burzsoázia érdekeit tükrözi. Így tartalma együtt változik a burzsoázia társadalmi helyzetének és körülményeinek változásával. A munkásosztály önálló osztállyá válásával viszont kezdenek kibontakozni a munkásosztály politikai elméletének körvonalai. Kezdetben a különböző utópikus elméletekben, majd a marxizmus ideológiájának szerves részeként. Más tudományokhoz hasonlóan a politikatudomány kezdeti szakaszára is jellemző volt, hogy hosszú ideig magán viselte eredetéből s az esztörténet fejlődésének specifikumaiból fakadó konkrét jegyeket és a különböző országokban különböző arculatot öltött. Burlackij szovjet politikakutató említi pl., hogy a burzsoá politikatudomány Európában a jogtudományból (Franciaország), illetve a filozófiából (Németország) származik, míg az Amerikai Egyesült Államokban a szociológiai kutatásokra épül.² Ezek a körülmények eleve meghatározzák a politikai kutatás kiinduló szemléletmódját, tárgyválasztását és tudományos módszerét. A fejlődés első szakaszát az említett körülmények ellenére a tájékozódás, az útkeresés szakaszaként is tekinthetjük, bár erre az időszakra is jellemző, hogy bizonyos fajta válaszok megfogalmazódnak az aktuális társadalmi szükségletekből fakadó politikai jellegű problémákra és hogy a különböző osztályérdekeknek megfelelően határozottan elkülönülnek a különböző világnézeti töltésű irányzatok. A politikatudomány, mint viszonylag fiatal tudomány még mindig magán viseli a születése által determinált specifikus jegyeket és a kibontakozás nehézségeit. Így többek között még az elnevezés körül is viták folynak. A politológia, a politikai tudomány, politikaelmélet, politikai szociológia egyaránt elfogadott és használatos kifejezések. Napjainkban a marxista kutatók többsége is elismeri az önálló politikatudomány létjogosultságát. Ennek bizonyítására egyik legfőbb érvként említik, hogy a társadalom politikai szférája önálló mozgásformaként tekinthető, amely más társadalmi jelenségektől különböző specifikus jegyekkel jellemezhető s mint ilyen, viszonylag önálló, a társadalom egyéb szféráitól elhatárolható kutatási szférát jelent. A kutatás jelenlegi eredményei alapján viszont az a következtetés vonható le, hogy korunkban a politikai elmélet vagy politológia össze-

tett, komplex tudományrendszerként fogható fel, amely többek között magában foglalja a politikai filozófiát, a politikai szociológiát, a politikai tanok történetét, az államelméletet, stb. Néhányan megkísérelték, hogy elhatárolják egymástól a politikatudományban szintetizált különböző diszciplínákat, ezek a kísérletek azonban ez ideig nem jártak sikerrel. Valószínű, hogy a kutatás adott színvonalát vette figyelembe az UNESCO 1948. évi, a politikai tudományok kérdésével foglalkozó konferenciája, amikor kimondta, hogy a politikai jelenségek empirikus, elméleti-elemző, vagy kritikai vizsgálatát politikai tudományos kutatásnak kell minősíteni, tekintet nélkül arra, hogy milyen tényezők befolyásolják, vagy milyen megközelítés alapján jön létre.³

Ez a megállapítás azonban nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a kutatás konkrét tárgya, a megközelítés absztrakciós szintje, valamint a kutatás módszere alapján a politikatudomány komplex rendszerén belül egyes kutatási ágak önálló tudományként funkcionáljanak. Ezek a differenciálódások bizonyos mértékben már az eszmétörténet múltjában meghatározottak, másrészt korunkban körvonalaazódnak. Külön tudományként tekinthető pl. a politikai tanok története, bár a jogtudomány és a filozófia kutatói egyaránt magukénak érzik. Még határozottabb körvonalakat mutat a politikai szociológia, s napjainkban a politikai filozófia lehetőségének gondolata is megfogalmazódott. Ez a tény is meghatározott társadalmi szükségesszerűség tükröződése. A tudományok fejlődésének jelenlegi szakaszában ugyanis a politikakutatásban is annyi empirikus anyag halmozódott fel, hogy szükségesszerűvé vált azok rendszerezése, általánosítása, kategoriarendszerének kimunkálása, s a leglényegesebb általános összefüggések feltárása. E feladatok megoldása vár egy általános, absztrakt szinten mozgó, a részeredményeket szintetizáló politikaelméletre. A rendelkezésre álló nemzetközi és hazai eredetű forrásanyag bemutatása alapján bizonyíthatónak látszik egyrészt, hogy a politikakutatás különböző diszciplínái a kutatás jelenlegi szintjén komplex tudományrendszer alkotóelemeiként tekinthetők, másrészt az is kitűnik, hogy éppen ez a széttagoltság, s a különböző szempontú megközelítések tarkasága, sokszínűsége és a részeredmények gazdagsága teszik indokoltá egy általános jellegű, absztrakt szintű politikaelmélet kibontakozását.

Az önálló politikakutatás legkorábban a múlt század harmadik harmadában az Amerikai Egyesült Államokban kezdődött, az európai kontinensen jóval később bontakozott ki: aktív fejlődése tulajdonképpen csak a második világháború utáni korszakra tehető.⁴

A polgári politológia rendkívül sokszínű világában többféle szempont is a'apját képezheti a rendszerezésnek. Az alapvető irányzatok lényegének jellemzése feladatát szem előtt tartva két szempont figyelembevétele látszik célravezetőnek: a szóban forgó irányzatoknak tárgyi és filozófiai alapállásuk szerinti elkülönítése.

Adott téma keretében a továbbiakban a teljesség igénye nélkül pusztán a különböző burzsoá politikai elméletek vázlatos áttekintésére szorítkozunk, amelyhez megfelelő alapot elsősorban Burlackij szovjet kutató már idézett szintetizáló tanulmánya szolgáltat.⁴

Lényeges különbséget eredményez a burzsoá politológiában a politikatudomány tárgyának értelmezése. Két szélsőséges álláspontot képvisel pl. a francia M. Duverger és R. Aron.

M. Duverger a politikatudományt a politikai szociológia szinonímjaként tekinti. Tárgykörébe sorolja a biológiát, a pszichológiát, a szociális és gazdasági tényezőket, a formális és informális szociális viszonyokat, a magatartásvizonyokat, stb. Ezzel szemben R. Aron leszűkíti a politikatudomány tárgyát az államhatalom kérdésére. Ez a tendencia jellemzi az ún. intézményes megközelítési módot is, amely a po-

litikát elsősorban az intézmények rendszereként vizsgálja, vagy a funkcionális megközelítést, amely a politikai tevékenység és magatartás oldaláról közelíti meg a politikát, s az intézményeket csak a tevékenység kereteiként tekinti.

A XX. század derekáig általában jellemző volt, hogy a politikatudományt a hatalom tudományaként művelték, s csak a legutóbbi időszakban vált a politikai rendszer, a tudomány tárgyává. Ettől kezdve jelentkeztek olyan vélemények, amelyek a politikát, mint kölcsönviszonyok rendszerét kezdték vizsgálni. (Ch. Merriam, M. Lasswell) Ugyancsak a XX. században alakult ki az az irányzat is, amely a politikai hatalmat a döntéshozattal és a döntés megvalósítását célzó irányítással azonosította. Ennek alapján a politikai tudományt, mint a politika alakításának tudományát kezdték értelmezni. (C. Schmidt) Ismét újabb szempontot jelentett a döntéshozatal összekapcsolása az értékek elosztásának koncepciójával. Ebben az értelemben a politikát mint az értékeknek döntések útján történő elosztására szolgáló mechanizmust kezdték vizsgálni. Ez az elmélet az értékek elosztását a hatalom elosztásától és felhasználásától teszi függővé s a legfőbb értéknek a következőket tekinti: erő, tisztelet, becsület, boldogulás, gazdagság, művelődés, szakértelem. Az eddigiekből adódik a következtetés, hogy a társadalomban azok a kevesek, akik az értékek többségével rendelkeznek, az elitet alkotják, a többiek a tömeget, a statiszták körét képezik.

A kapitalizmus fejlődésének új szakaszában, az állammonopolista kapitalizmusban meggyorsult a burzsoá politikatudomány fejlődése. Burlackij szovjet politika-kutató mutatott rá arra, hogy a társadalmi fejlődésnek ebben a szakaszában az óriási méretűvé duzzadt államgépezet működtetése szükségszerűvé tette a működési mechanizmus, de ugyanúgy a politikai élet egészének a tanulmányozását. A forradalmi tendenciák erősödése következtében pedig a tömegek álláspontjának és tevékenységének befolyásolása érdekében vált szükségessé új irányítási módszerek kidolgozása. Ettől kezdve egyre inkább a társadalom és az állam viszonyának problémája került előtérbe s fontossá vált a politikát befolyásoló társadalmi tényezők szerepének, valamint a közvélemény alakulásának és alakíthatóságának kérdése is.⁶ A szocialista társadalmi formáció színrelépésével pedig fontossá vált a burzsoázia számára a szocialista országok politikai és ideológiai rendszerének tanulmányozása és pozitív hatásai elhárításának kísérlete. Ettől kezdve jelentőssé válnak az ilyen jellegű kutatások s rendkívüli mértékben megnő a szocialista országokra vonatkozó publikációk száma. E társadalmi szükségletek realizálása érdekében maguk az imperialista államok jelentős anyagi támogatást biztosítottak a kutatók számára s a kutatás eredményeit elsősorban politikai gyakorlatuk alakításában használták fel.

A politikatudomány napjainkig megőrizte kapcsolatát a filozófiával. Marxista kutatók közül többen úgy vélekednek, hogy a burzsoá politológiának tulajdonképpen nincs egy egységes általános filozófiai bázisa, ebben a vonatkozásban is egy nagyfokú tarkaság és sokszínűség jellemzi.⁷ A múlt és a jelen századnak szinte valamennyi filozófiai irányzata hatott a politikakutatásokra. Hosszú ideig általában a pozitivista, neopozitivisták nézetek uralkodtak, amelyek alapján a politikai jelenségek kutatásában is elsősorban az események, a tények pusztá leírására szorítkoztak, s legfeljebb arra tettek kísérletet, hogy a szociológia, a filozófia és a politikaelmélet bizonyos összefüggéseit egységes rendszerbe ötvözzék. Nyíltan be is vallották, hogy a politika nem lehet a filozófiai kutatás tárgya, mert a filozófia általában ott kezd, ahol a szorosabb értelemben vett tudomány abbahagyja s olyan dolgokról spekulál, amelyek a tudomány számára nem hozzáférhetők. Nyilvánvaló, hogy ezek a gondolkodók nem veszik figyelembe a tudomány történetének azt a sajátosságát, hogy a filozófiai gondolatok mindig szorosan kapcsolódnak a szaktudományok elért eredményeihez

és azok birtokában képesek új összefüggések feltárására, és azok bizonyítására is. A neopozitivisták filozófiai alapállás azonban lehetőséget ad arra, hogy kimutassák a filozófia, az ideológia értékmentességét, semlegességét s ennek alapján a politika semlegességét is.

A hatvanas évek végétől bizonyos változás tapasztalható ebben a vonatkozásban. A burzsoá politológia egyes képviselői, például Dávid Easton szakítani kíván a pozitivisták irányzatokkal s kijelenteni, hogy túl kell lépni a tények leírásának konzervatív ideológiáján, sőt már hangsúlyozza az értékek kutatásának fontosságát és a politikusok morális felelősségét. Ez arra enged következtetni, hogy burzsoá körökben is kezdtek elismerni a politika filozófiai, világnézeti jellegű megközelítésének szükségességét. A Német Szövetségi Köztársaságban pl. kialakult egy olyan elmélet, (a Freiburgi Iskola keretében) amely arisztotelészi értelemben a politikatudományt, mint gyakorlati politikát kívánja megalapozni.

Bizonyos vonatkozásban a szubjektív idealista filozófia befolyásának tekinthető a behaviorizmus behatolása a politikai elméletekbe, amelynek alapján a kutatók különösen jelentősnek tartják a politika és a pszichikai tényezők kapcsolatát. Ezen belül is elsősorban a magatartásnak tulajdonítanak lényeges szerepet és ennek megfelelően azt vizsgálják, hogy a konkrét magatartásformák hogyan nyilvánulnak meg a különböző csoportokban és intézményekben.

H. Wallace pl. álláspontját „Az emberi természet a politikában” c. művében fejti ki. A Lasswell pedig megpróbálta a pszichoanalízist is felhasználni az ún. rejtett, tudat alatti indítékoknak a politikai aktivitásra gyakorolt hatása felkutatásában. Ez az alapállás azonban rendkívüli módon leszűkíti a politikakutatás tárgyát, s mintegy ennek korrekciójaként fogalmazódtak meg az ún. csoportelméletek, amelyek ugyanakkor a marxizmus osztályelméletére való reakcióként is tekinthetők. Ezen elméletek képviselői a társadalmi csoportokat nem osztályismérveik, hanem valamilyen érdekközösség és pszichikai tényezők alapján szerveződő embercsoportként jellemzik. Így erre az irányzatra is végső soron a szubjektív idealista filozófiai alapállás jellemző.

Felfedezhetjük még a modern pragmatizmus nyomait is, amelyet képviselői „a politikai realizmus”-nak neveznek; és valóban más elméletekhez képest az arra épülő politikai kutatás egy realisztikusabb szemléletmód kísérlete. Végső soron azonban a törekvések megmaradnak a kísérletek szintjén, ugyanis a kifejtett elméletek már szubjektív idealizmusba csapnak át. Erre utalnak Ch. Merriam fejtegetései is, amelyekben említést tesz ugyan a különböző társadalmi csoportok közötti összeütközésekről, amelyeket ő is érdekellentétekre vezet vissza, de ezeket az egész társadalom egészének jellemzése szempontjából jelentéktelen és múló epizódoknak tekinti. Sokkal inkább meghatározó szerepet tulajdonít az individuum emocionális elemeinek: mint akarat, szenvedély, hatalomvágy, agresszivitás, stb. S ezzel tulajdonképpen nála is háttérbe szorul a meghirdetett „realisztikus” szemléletmód.

Talán az eddigi kutatások vázlatos bemutatása is meggyőzően szól amellett, hogy egyrészt az évek során felhalmozódott konkrét kutatási eredmények gazdagsága és szétszórtsága, másrészt a nézetek filozófiai megalapozására jellemző világnézeti sokszínűség egyrészt lehetővé, másrészt szükségessé teszi a legáltalánosabb lényegi összefüggések absztrakt, filozófiai szintű feltárását. Ezt az elképzelést alátámasztják a legutóbbi évek hazai kutatásainak, megelégnélkül vitáinak tapasztalatai is. A vitákban olyan nézetek is hangot kaptak, mintha a hazai politikakutatások fáziskésésben volnának más országokkal szemben. Ezzel kapcsolatban Szorcsik Sándor álláspontja látszik indokoltnak, aki szerint a szocializmus építésének kezdeti szakaszában egyrészt nyíltabban jelentkeztek a politikai események, másrészt a konkrét kutatások

is éppen csak kibontakozóban voltak, ezért a tudomány elsősorban a politikai rendszer egészének a védelmére irányítottta a figyelmet. Az új, intenzív szakaszra való áttérés következtében megjelenő új tendenciák (az emberi tényező megnövekedett szerepe, az érdekviszonyok előtérbe kerülése, stb.) viszont szükségszerűvé tették a konkrét kutatások kiszélesítését és azok eredményeinek általánosítását, rendszerezését.⁸ Úgy tűnik, társadalmi szükségszerűséggé vált a szocializmusban is olyan tudomány kialakulása, amely a különböző politikával foglalkozó tudományok eredményeit a politika sajátos szempontja szerint szintetizálná, rendszerezné. Különböző álláspontok alakultak ki arra vonatkozóan is, hogy mely tudományhoz, vagy tudományrendszerhez kapcsolódna a létrejövő új diszciplína. Az erre vonatkozó hazai álláspontokat a következőkben lehetne összegezni:

1. A marxista politikatudomány azonos a történelmi materializmussal és a tudományos szocializmussal.

2. A történelmi materializmus és tudományos szocializmus körébe csak a politikaelmélet tartozik és a konkrét empirikus kutatások a szociológiához.

3. A marxi politikatudomány azonos a jogtudománnyal. E tudomány fejlődése ugyanis lehetővé teszi a politikai jelenségek hatékony vizsgálatát és nincs szükség külön politológiára.

4. Felmerült a politikai filozófia lehetőségének gondolata is.⁹

A továbbiakban az utóbbi két lehetőséget szeretnénk részletesebben taglalni. Szilágyi Péter írja tanulmányában például, hogy nincs szükség önálló politikatudományra. Nem fogadja el bizonyító érvként a politikára, mint önálló mozgásformára való hivatkozást. Azzal érvel, hogy a klasszikusok sem határolták el egymástól élesen a jogi és politikai szférát. Ugyanúgy nem tartja meggyőzőnek az interdiszciplináris kutatások szintézisének szükségességét hangoztató érvelést sem. Szerinte a politikai jelenségek kutatása nem szűkíthető le egyetlen tudomány feladatkörévé, sőt ellenkezőleg a totalitás követelményének megfelelően különböző tudományok különböző szempontú megközelítését igényli. A politikai gyakorlat igényére appelláló érvelést szintén elégtelennek tekinti és ugyanígy a polgári politikatudomány alapfogalmainak kimunkálatlanságát, belső rendszerezettségének megoldatlanságát is. Mindezek figyelembevételével Szilágyi Péter az állam- és jogtudomány keretében lát lehetőséget a politikai jelenségek tanulmányozására. Álláspontja alátámasztására Fedoszejev szovjet kutatóra hivatkozik, aki a politikatudomány tárgyát nagyobb emberi közösségek kölcsönös kapcsolataiban és a szervezetségük realizálódását biztosító politikai formákban jelöli meg. Érvként tekinti még az állam és jogelmélet elválaszthatatlanságát, de a nem állami politikai jelenségek kutatását is az így lényegesen kitérő jogtudományok rendszerébe utalja, sőt még a jelenleg filozófiai problémaként kutatott kérdéseket is. Ezek vizsgálata céljából viszont szükségesnek tartja a jogtudományok csoportján belül új tudományágak kialakítását.¹⁰

Szilágyi Péter érvrendszerével másfajta nézőpont alapján megfogalmazott érvek szembeállíthatók. Állításával szemben, amely szerint a klasszikusok sem tettek különbséget a társadalom politikai és jogi szférája között, szembenáll az a megállapításunk, hogy a különbségek specifikumainak kidolgozatlansága nem jelenti azt, hogy ne volnának különbségek. A különbségre utaló megjegyzések egyébként a klasszikusoknál is felfedezhetők: többek között az alap és felépítmény meghatározásánál valamint a társadalmi tudat elemzésénél is különbséget tettek jogi és politikai tudat között.¹¹ de hivatkozhatunk Leninnek a politika és a jog lényegét megragadó gondolataira is, amelyek szerint a politika a gazdaság sűrített kifejezése, a jog az uralkodó osztály törvényerőre emelt akarata.¹² Megkérdőjelezhető Szilágyi Péternek a társa-

dalmi gyakorlati igény elégtételenségére hivatkozó érve is, amennyiben a tudományok fejlődésében mindig lényeges szerepet játszott a társadalom létszférájában jelentkező szükségszerűség — olyan értelemben is, hogy új tudományág megszületését eredményezte. A szocializmus fejlődésének kibontakozó új, intenzív szakasza amely sürgetően veti fel a felmerülő új összefüggések és tendenciák tudományos megalapozottságú vizsgálatának, valamint a tömegek tudatos tevékenysége megalapozásának igényét, ilyen társadalmi szükségszerűségként tekinthetők. Erre utalnak azok a viták is, amelyek a legutóbbi időszakban a szocialista országokban is kibontakoztak. S tekintve, hogy a politikai jelenségek értelmezése mindig meghatározott filozófiai bázisról lehetséges, a születőben levő általános politikaelméletnek a filozófiához kell kapcsolódnia. Ennek lehetőségét a marxista kutatók egy része is elismeri.¹³

A kialakítandó új tudományág elnevezésére a rendelkezésre álló forrásanyagokban általában a politikai filozófia kifejezést használják. A tudomány jellegét és etimológiai szempontokat is figyelembe véve — adekvátabb, a lényegét jobban tükröző elnevezés lenne a természetfilozófia és társadalomfilozófia analógiájára szerkesztett politika-filozófia elnevezés. A jelenleg használatos politikai filozófia ugyanis azt az értelmezést sugallja, hogy olyan általános filozófiáról van szó, amely politikai töltésű, politikummal telített, átpolitizált, politikai szempontok alapján megszürt filozófia. A politika-filozófia elnevezés viszont összhangban lenne a fogalomban tükröződő jelenség tartalmi jegyeivel, amelyeket — K iss Arthur fejtegetéseit is figyelembe véve¹⁴ — a következőképpen foglalhatnánk össze: A politika-filozófia a társadalom politikai életének legáltalánosabb, leglényegesebb összefüggéseit és fejlődéstendenciáit atsztrakt, tudományos mélységben tükröző, világnézeti jellegű tudomány, amely beletartozna a marxista filozófiai tudományok rendszerébe, s ilyen értelemben általános filozófiai jellegű tudomány lenne, de mint az anyagi valóság egy specifikus területével foglalkozó diszciplína különös tudományként is funkcionálna. Feladata lenne a társadalom alapvető politikai folyamatainak feltárása, elemzése és fejlődéstendenciáinak előrejelzése. Így más tudományokhoz hasonlóan jellemezné a tudományos előrelátás, a prognosztikus jelleg. Mind emellett szorosan kapcsolódna az empirikus jellegű szociológiai tudományokhoz. Eldöntendő kérdés még, hogy milyen kapcsolatban lenne a marxista politika-filozófia a történelmi materializmussal, a marxista szociológiával, és a tudományos szocializmussal.

Marxista filozófusok körében viták folynak arról is, hogy beszélhetünk-e már kész, meghatározott és kimunkált kategóriákkal és alapelvekkel rendelkező marxista politika-filozófiáról. Elfogadhatónak tűnik Bayer J. álláspontja, amely szerint „a történelmi materializmusban és a tudományos szocializmusban — megtaláljuk a marxizmus politikai filozófiájának valamennyi kategóriáját és konceptuális sémáját” s a marxizmus politikai filozófiája olyan épülethez hasonlítható, amelynek már lerakták az alapjait, megalkották a vázát-gerendázatát, s helyenként elkészült a tetőszerkezet is, csak éppen a falai hiányoznak”.¹⁵ A legújabb kutatások eredményei alapján azonban úgy véljük, hogy a hiányzó falak is készülnek és segítségükkel a szerkesztés is elvégezhető lesz. A vitában körvonalazódtak ugyanis a kialakítandó új tudomány alapvető tárgykörei is, amelyek közül a következőket emelnénk ki: a politikai ideológiák történeti áttekintése és értékelése, a modern burzsoá politológiák bírálata, a marxista politikaelmélet tradícióinak feltárása, a politikai rendszer s a jelenkor politikai mozgásainak és viszonyainak vizsgálata s rájuk építve hosszabb távú politikai stratégia kimunkálása, valamint a nemzetközi kapcsolatok, a világpolitika elemzése.¹⁶

1. Bayer József: A politikai filozófia lehetősége és feladatai. TIT Filozófiai Közlemények. 1981. 7. old.
2. F. M. Burlackij: A polgári politikai tudomány. A filozófia időszerű kérdései. 40. köt. 54. old.
3. Idézi: Kiss Arthur: A filozófia időszerű kérdései. 40. köt. 6. old.
4. F. M. Burlackij: Uo. 35. old.
5. Uo. 48—54. old.
6. Uo. 36—37. old.
7. Uo. 47. old.
8. Szorcsik Sándor: A politikatudomány fáziskésése. Politikatudományi tanulmányok. Kossuth K. 1981. 256. old.
9. Polgár Tibor: Bevezetés a marxista politológiába. Im. 6. old.
10. Szilágyi Péter: Politikatudomány, állam- és jogtudomány. I. m. 59—64. old.
11. Marx: Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához. Marx-Engels Válogatott Művek I. kötet. (Szikra, 1949.) 340. old.
12. Lenin Összes Művei 42. kötet Kossuth K. 271. old.
13. F. M. Burlackij, Kiss Arthur, Bayer József.
14. Kiss Arthur: A filozófia időszerű kérdései. 40. köt. 5—6. old.
15. Bayer József: TIT Filozófiai Közlemények. 1981. 13—14. old.
16. Polgár Tibor: Politikatudományi tanulmányok. Kossuth 1981. 9. old.

Хедернз Р. Козак

ОБЩЕСТВЕННАЯ ОПРЕДЕЛЕННОСТЬ НАУКИ ПОЛИТИКИ

Наука политики выделилась из системы общественных наук в сравнительно позднем периоде истории наук, в начале XIX века.

Самые ранние, в первую очередь различные философские системы занимались политическими проблемами, имеющими отношение к государству, к классовым отношениям. Однако часто они проявлялись в сфере этических и правовых проблем. Начиная же с рождения социологии, она считает своей политической сферу общества. Наука политики в качестве самостоятельной научной дисциплины формируется в выходе на арену буржуазии, и, конечно, отражает интересы буржуазии. Так ее содержание изменяется вместе с изменением общественного положения и условий буржуазии. Однако с превращением рабочего класса в самостоятельный класс начинают вырисовываться контуры политической теории рабочего класса. Сначала — в различных теориях утопического характера, а затем — как органическая часть идеологии марксизма.

Следовательно, наука политики как сравнительно молодая наука несет на себе особенности, связанные со своим возникновением, рождением, трудности своего развития. Так среди прочего ведутся споры и относительно ее названия. Политология, политическая наука, политическая философия в равной мере являются общепринятыми и общепотребительными терминологиями. По нашему мнению, в соответствии с характером науки и с семантической точки зрения по аналогии с натурфилософией и исторической философией название *философии политики* точно отразило бы сущность и более адекватным образом уложилось бы в системе философских наук.

Среди этих терминологий марксистская философия политики является такой своеобразной наукой, которая входит в систему марксистских философских наук. Предстоит еще решить вопрос: какова связь между политической философией марксизма, историческим материализмом и марксистской социологией.

В кругу философов ведется также полемика относительно определения предмета, признаков и метода философии политики. На основе отечественных и зарубежных работ можно подытожить сущность политической философии: *политическая философия — это абстрактное научное отражение политической жизни общества, необходимых, общих, существенных и повторяющихся взаимовлияний, определяющих общие тенденции развития общества.*

Даже среди макрсистов-философов ведутся споры о том, можем ли мы говорить о марксистской философии политики, которая располагает уже готовыми, разработанными категориями и основными принципами? На наш взгляд, мы можем согласиться с точкой зрения Й. Байера, по которой политическую философию марксизма можно сравнить с таким зданием, у которого заложили фундамент, построили каркас, накат, местами есть уже и кровля, но не хватает только стен.

По поводу строительства этих стен уже сформулированы некоторые постановки вопросов. Наиболее важными среди них представляются следующие:

— Анализ политических движений и отношений в данный период, и опираясь на них — разработка перспективной политической стратегии.

— Оценка традиций марксистской теории политики и критика буржуазных политических теорий.

Jan Gregorowitz

A TUDOMÁNY ÉRTELMEZÉSÉVEL KAPCSOLATOS NÉHÁNY VITÁS PROBLÉMA

A köznyelvben és a tudományos nyelvben használatos „tudomány” kifejezés több jelentésű. Tanulmányunkban néhány olyan jelentésével foglalkozunk, amelyekkel a tudománymetodológiában találkozhatunk. Természetesen ezzel nem az a célunk, hogy összeállítsuk értelmezési szótárát, hiszen a „tudomány” kifejezés különböző értelmezésével kapcsolatban számos, eldöntetlen, megoldásra váró probléma merül fel. Ezeket a problémákat és az ezekre adandó lehetséges válaszokat kívánjuk áttekinteni a következőkben.

A metodológiában általában megkülönböztetést nyer a „tudomány” fogalmának a) cselekvés és b) eredményesség alapján történő értelmezése.

a) A tudomány cselekvés értelemben jelenti a tudósok által végzett tevékenység összességét, mint olyat. A tudós tevékenysége, mint tudósé, elsősorban két mozzanat egységeként fogható fel: az egyik a kérdések feltevése, megfogalmazása; a másik pedig megfelelő módszerek felhasználásával a válasz keresése a feltett kérdésekre.

A tudományos és nem tudományos kérdések között húzódó határokkal kapcsolatos problémák forrását a kérdésfeltevésben találjuk meg. Ebben a vonatkozásban a felmerülő problémák kapcsolódhatnak a rendszerezéshez is, valamint az értékeléshez is.

Tudományos probléma a rendszerezés értelmében a tudósok olyan tevékenységi szférájához kapcsolódik, amely ellentétes a műalkotások létrehozójának, gazdasági vagy politikai tevékenységet végzőknek a tevékenységük szférájával. A különféle intézmények elnevezésében található „tudományos” összetevő ebben az értelemben szerepel (pl. Lodzi Tudományos Társaság.)

Tudományos probléma, az értékelés értelmében, olyan probléma, ami pozitív értékelést fejez ki. Ezt az értelmezést találhatjuk Marx: „tudományos szocializmus” szóösszefüggésében, ellentétben pl. Fourier nem tudományosan megalapozott, utópista szocializmusával.

A tudományos és a nem tudományos problémák elhatárolására történő kísérletek leggyakrabban az értékelés és a rendszerezés kérdéseibe bonyolódnak bele.

Ezek közül a kísérletek közül az egyikben a tudományos és nem tudományos probléma elhatárolásának következő kritériumainak feltételezését találjuk:

- tudományos az a probléma, amelyek jelentősek (fontosak),
- nem tudományosak azok, amelyek nem jelentősek (kevésbé fontosak).

Ezek a kísérletek a „jelentős” és „nem jelentős” kifejezések (nem a szó szoros értelmében véve azokat) mértékét igyekeznek kiélelni. Ily módon jelentősnek minősülnek azok a problémák, amelyek megoldása hozzájárul az emberiség anyagi és intellektuális szükségleteinek kielégítéséhez; nem jelentősnek minősülnek azok, amelyek az előző követelményeknek nem felelnek meg, amelyek megoldása tehát nem járul hozzá az emberiség szükségleteinek kielégítéséhez.

Ezek a kritériumok meglehetősen széles körben elfogadottak, különösen a publicisztikában. Hivatkoznak ezekre az olyan témával foglalkozó kritikák is, amely témák kidolgozását tudósok vállalták.

Ezek a kritériumok még a fentiek kiegészítésével, magyarázatával sem tekinthetők kielégítőnek. Elsősorban mivel nem teljesen világos, mi értendő az „emberiség” kifejezés alatt, mindenkit vagy néhány embert értünk ezen, ha pedig némelyeket, akkor kiket és hányat. Másodsorban, mivel nehéz előre látni azt, kielégíti-e a jövőben valamely probléma megoldása az emberiség intellektuális vagy gyakorlati szükségleteit. A tudomány története sok ilyen esetre szolgáltat példát. Elegendő csupán felidézni a valószínűség problémáját, amely a játékkal kapcsolatban merült föl (kockajátékok), a megoldása pedig az ismert elmélet megjelenéséhez vezetett, amely óriási gyakorlati jelentőséggel bír (pl. a biztosításban).

Ezzel kapcsolatban vetődik fel a tudományosság másik kritériuma is. Tudományosnak célszerű elismerni minden ésszerű problémát, amely meghatározott tudomány diszciplína tételeiben merül fel. — tudománytalannak pedig a többértelmű, rosszul kidolgozott, helytelenül megfogalmazott problémákat (pl. a hibás feltételezéseket stb.).

Úgy tűnik, hogy ez a kritérium nem veszi figyelembe az új, még saját terminológiával nem rendelkező tudományágak kialakulásának lehetőségét. Amikor viszont ez az új tudományág elfogadott lesz, akkor jelentkezik a problémák kiválasztásának a kérdése, amelyekkel a tudósoknak foglalkozniuk kell. Értelmes, helyesen feltett kérdés olyan sok van, hogy a kutatók nem tudják mindegyiket mélyrehatóan vizsgálni.

A javaslatok, ugyanúgy, mint a felmerülő problémák kiválasztásának gyakorlata, sokfélék, és különböző motivációs tényezők befolyásolhatják azokat. Így egyesek olyan problémák kiválasztását javasolják, amelyek megoldásai új eredményeket adnak, kiszélesítik vagy elmélyítik a valóságról kialakított ismereteinket. Mások olyan gyakorlati kérdések kiválasztását javasolják, amelyekre adott válasz hozzájárul szükségleteink, mindenekelőtt az anyagi szükségleteink kielégítéséhez. Ilyen javaslatok különösen a társadalmi válságok periódusában, vagy a háború utáni helyzetekben merülnek fel, amikor a gazdaság lerombolt, és feltétlenül helyre kell azt állítani. A pénzügyi eszközök nagy részét ebben az időszakban az alkalmazott tudományok fejlesztésére fordítják, az alap kutatások pedig kisebb anyagi fedezetet kapnak.

A gyakorlatban általában a tudósok választják ki azokat a problémákat, amelyek a tudomány fejlődésével kapcsolatosak. Igyekeznek bekapcsolódni az adott tudományág fejlődésének világfolyamatába, amellyel a kutató foglalkozik, és közülük nem egy lényeges szerepet játszik ebben a folyamatban. A vizsgált kérdésekkel kapcsolatban pedig nemzetközi tudományos együttműködés, tapasztalatcsere, kölcsönös tájékoztatás, stb. alakul ki.

Nem jelentéktelen a tudósok személyes érdeklődése sem. A kutatók általában nem foglalkoznak azokkal a problémákkal, amelyek nem tudják felkelteni érdeklődésüket és így nem várható gyors és sikeres megoldás sem az adott kérdés kapcsán.

A feltett kérdésre adandó válasz keresése megfelelő módszerek felhasználásával történik, ami egyben viták forrását is jelenti, a viták ebben a vonatkozásban a megfelelő módszerek tudományosságával kapcsolatban bontakoznak ki.

Ismeretes az, hogy a neopozitivisták tudományosnak csak a természettudományok módszereit ismerik el. A humán tudományok számukra csak részben bírnak tudományos jelentőséggel. Más módszerek, mint pl. az egyéni munkák rendszerének

kivetítése, vagy a normatív etika rendszerének konstruálása, olyan módszerek szerintük, amelyek az ún. gyakorlati tudományokban nem bírnak tudományos jelleggel.

A marxizmus értelmezése szerint az egyetlen általános tudományos módszer a dialektikus és történelmi materializmus. A dialektika, a történetiség és a materializmus szempontjainak mint előfeltevéseknek az elfogadása, az anyag szerepének hangsúlyozása és ezzel összhangban az anyagi jelenségek kutatásai azok, amelyek tudományos jelleggel bírnak.

Több olyan javaslat is megfogalmazódott, amely szerint nem kell határvonalakat húzni a tudományos és a nem tudományos módszerek között. Ezek a javaslatok a kérdés történeti megközelítését tartják célravezetőnek, vagyis azt, hogy azokat a módszereket kell tudományosnak tekinteni, amelyeket a tudomány fejlődésének meghatározott korszakában a tudósok tudományosnak ismertek el. Ha a tudomány fejlődése során a későbbiekben a tudósok elvetik a régi módszereket és új módszereket alkalmaznak, akkor a régiek elvesztik tudományos jellegüket. A módszerek változása sok esetben a régi és az új összeütközésének eredményeként következik be. Így pl. napjainkban a számítástechnika lehetőséget ad a mennyiségi módszerek alkalmazására pl. a történelemtudományos kutatásokban. Ezek a módszerek kizárják a szubjektívizmust, ami a hagyományos megközelítésnél megtalálható volt, amelyben a tudós tapasztalatai, korszakismerete nagy szerepet játszott és mint szubjektív tényező szerepelt. Azt, hogy mely módszerek bizonyulnak hatékonyak, természetesen a jövő fogja eldönteni.

b) A tudomány, az eredmény értelmében, cselekvés eredménye, a tudósok által végrehajtott tevékenységnek, mint olyannak az eredménye. Ilyen eredményként értelmezhetők a valóság valamely területéről kialakított ítéletek, tételek, és vélemények sokasága. Ezek lehetnek aktuális ítéletek, tételek, az adott tudományág történelmi fejlődésének folyamatában a tudósok által már megfogalmazottak. De lehetnek potenciális tételek, ítéletek, olyanok, amelyek az adott axiómákból kerülnek levezetésre, kiemelésre oly módon, hogy addig ezekre nem fordítottak megfelelő figyelmet. Az első esetben a tudomány történelmi értelmezéséről beszélhetünk, a másodikban pedig a tudományról eszmei értelemben van szó.

A tudomány történelmi értelmezésének esetében a feltételekkel kapcsolatban merülnek fel a következő problémák: Melyek a kritériumai a tudományosságnak, milyen feltételek támasztják alá a különböző véleményeket stb. Első közelítésben úgy tűnik, hogy ezeknek a feltételeknek igaznak, valósaknak kell lenniük. Ugyanakkor ismeretes, hogy a tudomány történelmi fejlődése azt mutatja, hogy a különböző tételek nem egyetlen igaz ítéletből tevődnek össze. Ezekkel kapcsolatban egyetlen kritérium vetődött fel, nevezetesen az, hogy ezek az ítéletek megalapozottak voltak. Ugyanakkor az a követelmény, hogy mikor tekinthetők megalapozottaknak, nem fogalmazódik meg világosan, határozottan. Mindezekon kívül ez az értelmezés a módszer tudományosságának kérdését is — amelyet a fentiekben érintettünk — magában foglalja.

A tudománymetodológiával foglalkozó kutatók közül héhányan olyan tételek elfogadását javasolják tudományos tételként, amelyeket a társadalmi egyetértés is tudományosnak fogad el. A társadalmi egyetértés véleményük szerint nem mindenkinek az egyetértését jelenti, hanem csupán a normális s hozzáértő emberek egyetértését. Azt tartják ugyanis, hogy az ilyen típusú emberek egyetértenek az elemi megfigyelésekkel és a logika elemi törvényeivel. Az ily módon kapott tétel szerintük tudományos jelleggel fog bírni. Ugyanakkor a kérdésnek ez a megközelítése nem egyértelmű és nem teljesen megalapozott, mivel nem ismeretes, hogy véleményük szerint

kik számíthatók normálisnak, az adott tudomány szakértőiként elismert emberek között. E kérdésben közöttük is elméleti viták folynak.

A kérdés kapcsán néhány tudománymetodológus a tételek tudományosságának igazolására más feltételrendszer elfogadását javasolja. Véleményük szerint csak az a tétel bír tudományos jelleggel, amely interszubjektív, kommunikatív és interszubjektíven kipróbált. Azok a tételek, amelyek összehasonlítás és más gondolati eszközök felhasználása nélkül egyértelműen, pontosan átadhatók másoknak, továbbá azok a tételek, amelyek igazságáról elvileg minden ember meggyőződhet.

Néhány olyan elképzelés is megfogalmazást nyert a tételek tudományosságának kritériumával kapcsolatban, hogy ezeket a kritériumokat az adott tétel prognosztikai funkciójában, vagyis az események előrelátásának lehetőségében, célszerű megjeleníteni. Ennek a feltételnek mint ismeretes, a természettudományok tételei megfelelnek, ez tehát azt jelenti, hogy azok tudományos jelleggel rendelkeznek. Véleményük szerint a történelemtudomány csak meghatározott keretek között tekinthető tudománynak, mivel az általa feltárt tételek nagy többségéből nem lehet semmilyen előrejelzést tenni, a belőlük levont következtetések, mint szabályok, nem valósulnak meg, ezért a történelemben a tervezés nem lehetséges.

A szerzők egy másik csoportja a tudományos és nem tudományos tételek rendszerezésének rugalmas megoldását javasolja. Azt, hogy tekintsünk minden ésszerű tételt tudományosnak, vagyis mindazokat, amelyek az adott tudomány fejlődése szempontjából napjainkig bölcs és értelmes tételeknek bizonyultak. Az ilyen tételeknek olyan teljességre kell törekedni, amely alkalmassá teszi azokat felsőoktatási intézményekben önálló tárgyként történő oktatásra. E kritérium kialakítói számolnak saját tételeik pontatlanságával, de szerintük az is kérdéses, hogy maga a téma pontosabb kritériumok felvételét lehetővé teszi-e. Ugyanakkor nem mondanak le saját tételeikről, a történelem, a normatív etika, az orvostudomány, a pedagógia tudományosságának megmentése érdekében tartják azokat szükségesnek. Ha a tudományhoz az aktuális tételeken kívül olyan potenciális tételeket is hozzávesszünk, amelyek az elfogadott axiómarendszeren kívüliek, akkor kétségtelenül vitás kérdések felmerülésével kell számolni. Ezek közé tartoznak pl. az axiómák megalapozottságának kérdése, továbbá azoknak a következtetési szabályoknak a kérdése, amelyek elvezetnek más, az axiómákból levont tételek tudományosságának az elismeréséhez. Mint ismeretes, az axiómákat másként értelmezik a platonisták, másként a konvencionizmus és megint eltérő módon az empirizmus képviselői. Ez a probléma csak azok számára nem létezik, akik a deduktív tudományokat, mint ún. hipotetikus-deduktív rendszereket értelmezik.

Hasonló a helyzet a kiválasztott szabályokkal is, amelyek alkalmazása garantálja azoknak a tételeknek a tudományos jellegét, amelyeket a fenti szabályok alapján választottak ki. Ezek adják a matematikai tudományok gyakorlatában alkalmazott kodifikációs módszerek szabályait, melyeket a formális logikából vettek át. Ugyanakkor a matematikusok között vita folyik a megfelelő logika kiválasztásával kapcsolatban is. Másként foglalnak állást a kérdés kapcsán pl. az intuicionisták és másként pl. a klasszikus logika hívei.

A vázolt nézetek azt mutatják, hogy a „tudomány” fogalmának különböző értelmezései különböző problémák felmerülését vonják maguk után, melyekre a mai napig sem fogalmazódott meg egyértelmű, egybehangzó válasz. Úgy tűnik, hogy ilyen válasz kialakítása legalábbis a tudománymetodológia fejlődésének jelenlegi periódusában nem is lehetséges.

1. Néhány évvel ezelőtt Lengyelországban folyt hosszadalmas és éles vita egy sajtó bejelentéssel kapcsolatban, amely a „Labdajátékok formái Lengyelországban” kandidátusi disszertáció megvédéséről szólt. A kritikusok ezt a témát különösen kis fontosságúnak tartották.
2. Példaként szolgálhat erre a problémára egy kérdés: Ki volt Kopernikusz felesége? feltételezve, hogy Kopernikusz nős volt.
3. Айдукевич Казимеж: Прагматическая логика, Вроцлав, 1974, стр. 408.
4. Айдукевич Казимеж: Методология и метанаука (в): Язык и познание. Выбор писем с 1945—63 гг., т. 2 ПНИИ Варшава, 1965, стр. 117—126.
5. Айдукевич Казимеж: Проблема обоснования (в): Язык и познание, т. —, стр. 374—383.
6. Хойновски Мечислав: Воспитательная роль науки (в): Жизнь науки, Ежемесячник Науковедения, т. 2, июль—август 1946, № 7—8, стр. 234, 1, П 1946.
7. Котарбински Тадеуш: Мысли о науке (в): Элементы теории познания, формальной логики и методологии наук, Вроцлав—Варшава—Краков, Осолинеум, 1961, стр. 536—546.
8. Лукашевич Ян: О науке (в): Из проблем логики и философии. Выбранные письма, Вступление и приписки, а также выбор произвел Ежи Слупеcki. НИИ Варшава, 1961.
9. Russell B.: Reply to criticisms (w): The philosophy of Bertrand Russell. Edited by Paul Arthur Schilpp. The library of living philosophers, Inc. Evanston, Illinois, 1946, p. 681—741.

Я. Грегорович

НЕКОТОРЫЕ СПОРНЫЕ ПРОБЛЕМЫ, СВЯЗАННЫЕ С ПОНЯТИЕМ «НАУКА»

Статья рассматривает значения слова «наука», встречающиеся в методологии наук. Методология наук различает двойное понятие «науки»: а) действующее и 2) результативное понятие.

Наука в действующем смысле означает совокупность действий, исполняемых учеными. Деятельность ученого сводится к двум основным моментам: постановка вопроса и поиски ответа на поставленные вопросы. С обоими моментами связаны такие представления, которые не принимаются автором: он дает им здесь критическую оценку.

После рассмотрения споров, связанных с другим истолкованием значения науки — результативным понятием, автор подытоживает свое мнение относительно этого вопроса: однозначный и ясный ответ на выдвинутые проблемы при нынешнем уровне развития методологии наук пока не возможен.

Kissné Novák Éva

TÁRSADALOM ÉS TUDOMÁNY AZ ÉLETMÓD TÜKRÉBEN

1.

„Az a mód, ahogy az emberek létfenntartási eszközeit termelik, mindenekelőtt maguknak a készen talált és újra termelendő létfenntartási eszközöknek a mi-benlététől függ. A termelésnek ezt a módját nem szabad pusztán abból a szempontból néznünk, hogy az egyének fizikai létének újratermelése. Hanem ez már ezen egyének tevékenységének egy meghatározott mikéntje, életük megnyilvánításának egy meghatározott mikéntje, egy meghatározott *életmódjuk*.” — olvashatjuk *A német ideológiában*.¹ Az emberi tevékenységnek az életmódnak ez a felfogása magában foglalja mind az emberi egyéni létnek, mind a társadalomnak újratermelését. Az újratermelési folyamat társadalmasodása történeti tendencia, melyben a szocialista társadalom új távlatokat, új lehetőségeket nyit. A szocialista társadalom a társadalmi lét újratermelésének olyan sajátosan új formája, melyben a társadalmi lét valamennyi eleme minőségi változáson megy keresztül. De maguk ezek a minőségi változások is átmeneti jellegűek, a kommunista formáció előkészületei és magukon viselik a „start” állapotából, az átmenetiségből fakadó jegyeket. A szocializmus nem egyszerűen gazdasági formációk váltását jelenti, de egyúttal korszakhatár is: az osztálytársadalmak és az osztály nélküli társadalmak között. Először jelenik meg az emberiség történetében egy olyan társadalom, amely valamennyi tagja mindenoldalú fejlődését fogalmazza programjába, amely reális alapokon célba veheti a „szabadság birodalmát.” E célok megvalósítása a korábbi korokénál is jobban igényli az egyének aktív és tudatos közreműködését. A személyiség fejlődése, a szó filozófiai értelemben vett felszabadítása nem képzelhető el, csak úgy, ha ez mint cél, maga is beépül a szubjektumok (egyének, közösségek, stb.) értékrendjébe, ha tevékenységüket ennek megfelelő módon szervezik, rendezik. Ebben az összefüggésben válik — véleményünk szerint — kulcsfogalomná az életmód. Előadásunk az életmód megközelítésének néhány új szempontját igyekszik felvázolni.

Az életmód — elfogadva a hazai szociológiai kutatás által kidolgozott definíciót — az emberek olyan tevékenységi-magatartási rendszere, amelyet több-kevesebb tudatossággal, életük fenntartására, különböző szintű, társadalmi helyzetük szerint eltérő és történelmileg is változó szükségleteik kielégítésére szerveznek. Az életmód a személyiség által viszonylagos autonómiával hierarchikus rendszerbe szervezett tevékenység-struktúra, amely az emberi magatartás olyan vonásait fejezi ki, amelyek mindennapi életünkben rendszeresen megnyilatkoznak.²

Az életmód olyan fogalom, ill. a valóság olyan összetevője, amely a társadalom szinte valamennyi szféráját visszatükrözi, ill. magába foglalja. Változásait a természeti és a társadalmi változások, valamint a személyiség által internalizált környezeti hatások determinálják. Ugyanakkor természetesen az életmód változásai, formálói mind a személyiségnek, mind a társadalmi gazdasági környezetnek. Ezt a mély dialektikus folyamatot nem lehet egyszerűnek sem az okság, sem a lineáris időbeliség

korlátai közé szorítani. A folyamat rendkívül komplex, és megítélésünk szerint leginkább a rendszerelmélet segítségével vizsgálható. Ehhez tekintsük át röviden az általános rendszerelmélet néhány fontos fogalmát. Ebben Jándy Géza: Rendszer-elemzés és operációkutatás c. művére támaszkodunk, melyben maga is az általános rendszerelmélet atyjának tekinthető Ludwig von Bertalanffy fogalmait, megállapításait elemzi.

2.

Előjáróban szeretnénk leszögezni, hogy nem értünk egyet Bertalanffy véleményével, mely szerint „Az általános rendszerelmélet a totalitás egzakt doktrínája kíván lenni, „tisztá természettudomány”³ — Kant kifejezésével élve „reine Naturwissenschaft...” Véleményünk Boulding álláspontjával egyezik meg, aki több rendszermélettel foglalkozó gondolkodóval együtt arra a következtetésre jutott, hogy az általános rendszerelmélet inkább szemléletmód, semmint zárt doktrína. Tegyük hozzá, hogy több nézőpontú szemléletmód, amely már eddig is jelentős hatást gyakorolt számos tudományterület fejlődésére, jól alkalmazható az interdiszciplináris kutatásokban, és teljes összhangban áll a dialektikus determinizmus filozófiai elvével és következményeivel. Bertalanffy nyomán az *általános rendszerelmélet* irodalmában rendszeren az egymással kölcsönhatásban levő elemek komplexumát értik, amelyre alkalmazhatók bizonyos rendszertörvények. Ezek lehetnek fogalmi rendszerek (pl. számrendszer, vagy konkrét rendszerek, pl. egy élő szervezet. Ezt a meglehetősen általános megfogalmazást pontosabban körülírva mi a továbbiakban „rendszeren a kölcsönhatásban, a dinamikus kapcsolatban levő elemeknek, dolgoknak valamilyen szerves és az aktivitás kifejtésére képes együttesét értjük, amit bizonyos határvonal és együttműködési egység jellemez”.⁴ A rendszer határát az elemei, részei, változói köré húzható zárt vonal képezi. E zárt vonal fizikai léte nem szükségszerű, ez a vonal választja el a rendszert a környezetétől, ésezen keresztül anyag-, energia- ill. információáramlás, ill. csere történik. Az elemek együtteseként értelmezett rendszer része ill. része lehet más rendszereknek, sőt elemeik más rendszerek elemeit is képezhetik egyidejűleg. Az általános rendszerelmélet fogalmaiból a teljesség igénye nélkül témánk figyelembevételével a következőket emelnénk ki:

1. a rendszer összetevői között fennálló kölcsönös kapcsolatok és kölcsönhatások,
2. a totalitás a teljes szétDarabolás ill. a kölcsönhatásokat figyelmen kívül hagyó globalitás helyett, mert itt bármely elem megváltozása hat a rendszer többi elemére is,
3. célirányultság,
4. input és output, ami a rendszer célirányos tevékenységét gerjeszti, és amit a rendszer nyújt,
5. nyílt rendszer, amely a környezetétől felvesz inputot, amely nemcsak energia és információ, hanem anyagcserét is folytat környezetével,
6. zárt rendszer, a nyílt rendszer speciális esete, amely környezetével anyagcserét nem folytat,
7. transzformáció, az inputból az outputba,
9. a kölcsönhatásban álló komponensek szabályozása visszacsatolás segítségével, az eredeti terv betartására ill. az eredeti célok megvalósítására,
10. hierarchia, a rendszer beilleszkedik egy más magasabb rendű rendszerbe, ill. egyes elemei egy-egy alacsonyabb rendű rendszert alkotnak,
11. differenciálódás, azaz az elemek szakosodása,

12. azonos végződés ekvifinalitás (ill. azonos eredet) ami azt jelenti, hogy nyílt rendszerek ugyanazt a végső állapotot több kiindulópontból is elérhetik, ill. ugyanannak a kiinduló állapotnak több (különböző) befejező állapota lehetséges.

3.

Az elmondottak alapján az életmód olyan nyílt rendszernek tekinthető, amelynek elemei a következők: az élet anyagi feltételei azaz az életkörülmények, a szükségletek rendszere, a szubjektum a maga sajátos ismeret- és értékrendszerével valamint a tevékenységi rendszer.

Bár e fogalmak mindegyike jól ismert, mind a filozófiában, mind a szociológiában, mind a közgazdaságtanban, de komplex jellegük miatt sokféle értelmezésük használatos. A fogalmak többségének használata diszciplinákként, elméletenként és ideológiaként, sőt iskolánként is jelentős eltéréseket mutat, melyek elemzése, még inkább értelmezése túlnőne egy ilyen dolgozat keretein. Nem tekintjük tehát feladatunknak ezek részletes elemzését, vagy kritikáját, csupán az általunk használt jelentéstartalmat kívánjuk tisztázni.

3.1. *Az élet anyagi feltételei* magukban foglalják az életmód szubjektumának valamennyi anyagi, tárgyi körülményét. E körülmények két részre bonthatók: a makro- és a mikrokörnyezetre. Az előbbi, amelybe „beleszületünk”, melyet készen kapunk az előző nemzedékek munkájának eredményeként. Beleértjük tehát az adott társadalmi, gazdasági alakulattól kezdve a készenkapott társadalmi objektivációk rendszeréig azt az egész társadalmi környezetet, melyek tevékenységünk „színfalait, színpadát” jelentik, s amelyek *végső soron* determinálják egész életünket. A mikrokörnyezet életünk szűkebben vett színterét foglalja magába: a települést, a munkahelyi közösséget, a családot, a baráti kört, stb. De tárgyi anyagi körülményeinkhez tartoznak a jövedelmi, a lakásviszonyok, a demográfiai viszonyok stb.

3.2. Az életkörülmények részben meghatározzák a *szükségletek* rendszerét, részben kifejeződnek bennük. A szükségleteknek tárgyi termelési oldala a legfontosabb. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a szükségletek rendszerében felfogásunk szerint kitüntetett helye van a munka szükségletének, hanem azt is, hogy a szükségletekben benne foglaltatik a társadalom termelési szintje, és a tárgyak funkcionális használata. A szükségletek tárgyi kifejeződése, létrehozása, újratermelése, kielégítése és elsajátítása létünk társadalmiságának legközvetlenebb kifejeződése. Azok a tárgyi objektivációk, amelyekről az előbb, mint az élet anyagi feltételeiről beszéltünk, meghatározzák szükségleteinket és ezzel együtt tevékenységünk irányultságát, tehát magukban foglalják az aktivitás mozzanatát. Hivatkozva arra, hogy az életmódot éppen úgy fogtuk fel, mint tevékenységek rendszerét, melyet a különböző szintű szükségletek kielégítésére szervez a szubjektum, a szükségleteknek ez az aktivizáló hatása rendkívül jelentős. Természetesen hangsúlyozni kell, hogy a szükségletek bármelyik hierarchiájáról (primer, szekunder stb. vagy biológiai és társadalmi szükségletek rendszeréről) beszélünk az általuk indukált aktivizáló hatás társadalmi helyzettől, osztály-hovatartozástól, a bennük foglalt tartalmaktól függően igen különböző lehet.

3.3. *Az életmód szubjektuma* lehet egy társadalmi osztály, réteg, kisebb csoport vagy az egyén. Az életmód kutatások szinte mindegyik területen alkottak már figyelemre méltó eredményeket. Az életmódot, mint rendszert inkább azok az empirikus kutatások kísérelték meg feltérképezni, amelyek egy-egy kisebb közösségre, pl. egy településformára koncentráltak. Egy életmód-modell megalkotásához tanulságos egy réteg vizsgálata pl. a műszaki értelmiség, a problémák feltérképezését viszont egy-egy, a társadalmi átlagtól elütő, ill. bizonyos szempontból hátrányos helyzetű

csoport vagy populáció (pl. ingázók, cigányok) vizsgálata segíti elő. Bármilyen vagy bárki is legyen az életmód szubjektuma, személyisége, az életmód rendszerelméleti megközelítésben vizsgálni kell azt az ismeret- és értékrendszert, amely hozzátartozik.

3.4. *Az ismeret- és értékrendszer* az életkörülmények által meghatározott, de relatív önállósága következtében — mint a tudat általában — nem követi nyomon az életkörülmények változásait (pszichikum). Az ismeretrendszer közelítéséhez segítséget nyújt az iskolai végzettség, bár az adott iskolai végzettségnek megfelelő ismeretanyagnál az egyén ismeretrendszere részben több, részben kevesebb, mégis ez tekinthető objektíve mérhető kiindulási pontnak. Az értékrendszer⁵ és forrásvidéke sokkal nehezebben térképezhető fel. Többek között azért, mert az emberek többsége nem él tudatosan átgondolt értékrendszer alapján, csak problémahelyzetekben, döntési kényszer esetén gondolja át, hogy melyik értéket preferálja. De az emberek cselekedeteiben immanensen is él egy értékrend többé-kevésbé tudatos formában. Vannak anyagi értékeink, melyeket részben teremtünk, részben használunk, melyeket megszerezni igyekszünk; vannak képességek, tulajdonságok, melyeknek az elérésére törekszünk; vannak par excellence emberi értékek, melyeknek a segítségével partikularitásunkon túllépni kívánunk stb... Az értékrend gazdagsága, hierarchiája, tudatossági foka és részben ebből adódóan az életmódrendszer többi elemére gyakorolt hatása szubjektumunként változó. De az értékek azok, amelyek az életmódnak belső tartást, bizonyos mértékű stabilitást biztosíthatnak.

3.5. Az életmód eddig felsorolt elemei mind *a tevékenységi rendszer* irányába mutatnak. A tevékenységi rendszer alkotja az életmód legfontosabb elemét és nemcsak per definicionem. Marx kifejezésével élve a „munka az ember nembeli lényege”, a gyakorlatnak az a formája, amellyel az ember közvetlenül alakítja mind természeti, mind társadalmi környezetét. A munka helyett nem véletlen a tevékenység kifejezés használata: hangsúlyozni kívánjuk, hogy nagyobb terjedelmű fogalomról van szó. Beletartozik minden olyan aktivitásban megnyilvánuló viselkedés, elméleti vagy gyakorlati viszonyulás, amelyet bizonyos gyakorisággal tanúsítunk. Az életmód szempontjából ugyanis nincs vagy csak igen kicsiny jelentősége van az egyszeri cselekedetnek (pl. ha valaki egyszer megy el életében hangversenyre az életmódja szempontjából teljesen jelentéktelen. Természetesen van ellenpélda is pl. a gyilkosság a tettes életében többnyire csak egyszeri esemény, mégis döntően megváltoztatja életmódját). A tevékenységi rendszer fogalma szükségletenné teszi az életnek munkaidőre és a szabad időre való nem túl szerencsés felosztását. Ez a megnevezés már nevében is, mintegy azt sugallja, hogy a munka csak kényszerből végzett tevékenység, a személyiség kibontakozása csak a szabad időben képzelhető el.

4.

Az életmód rendszer elemeinek e vázlatos körülírása után próbáljuk meg értelmezni a korábban ismertetett rendszerelméleti fogalmakat, ezen a konkrét rendszeren.

4.1. *A rendszer összetevői között fennálló kölcsönhatás*

Az életmód, mint rendszer kölcsönhatások bonyolult, komplex totalitása, melyet teljességében elemezni itt nem áll módunkban. Determinisztikus kapcsolat van az életkörülmények és a szükségletek között, amennyiben a „készen talált” feltételek behatárolják szükségleteink rendszerét, kielégítésük módját és lehetőségeit, az ún. fogyasztást. Ugyanakkor a szükségletek és az ezek kielégítése érdekében végzett munka visszahat az életkörülményekre, általánosabban szólva a természeti és társa-

dalmi környezetre. Szükségeink kielégítése során termeljük és újratermeljük a legkülönbözőbb szintű szükségleteinket, hozunk létre új társadalmi objektivációkat, melyek maguk is beépülnek az életkörülmények rendszerébe. Gondoljunk csak pl. a környezetszennyeződés egyre növekvő problémájára vagy arra, hogy növekvő anyagi lehetőségeink egyik kifejeződéséként megjelenő autó vagy vikendtelek szükséglete milyen mértékben hatott az érintettek környezetének, mind viselkedési rendszerének, hagyományainak megváltozására.

Tevékenységi rendszerünket elsősorban életkörülményeink, szükségleteink határozzák meg, de tevékenységi hierarchiánk kialakításában jelentős szerepet játszik az ismeret- és értékrendszer. A tevékenységet rendszerint választás előzi meg, amelynek során a rendelkezésünkre álló eszközrendszerből, tevékenységi formákból a célok ismeretében érték- és ismeretrendszerünknek megfelelően némelyeket előnyben részesítünk. Ugyanazt a szükségletet gyakran többféle tevékenységgel is ki lehet elégíteni (pl. a társas szükséglet kielégíthető egy közös kocsmai iszogatás, egy baráti összejövetel, egy szervezetben végzett tevékenység stb. révén). Hogy a lehetőségek közül melyeket preferáljuk, ez nagyrészt az értékválasztástól, az értékrendszertől függ. De az értékek is kölcsönhatásban alakulnak ki, formálódnak. Ha tevékenységünk a céllal nem adekvát eredményt produkál, ez többszöri kudarc esetén az értékválasztás módosítására indíthat. De természetesen a makro- és mikrokörnyezet is tartalmaz egy értékrendet, és az ezzel egyező irányba mutató értékválasztásokat preferálja. Úgy fogalmazhatnánk, hogy bizonyos értékeket preferál (pl. a szocializmusban a közösségre orientált magatartás), némelyeket tolerál (pl. a szocializmusban a közösségtől visszahúzódó magatartás), másokat viszont deviánsnak minősít (pl. a közösségellenes magatartás). Ily módon a társadalmi környezet visszahat az ismeret- és értékrendszerre.

4.2. Az életmód mint totalitás

Az életmód egy olyan totalitás, melyben az elemek nemcsak kölcsönhatásban állnak egymással, hanem egymásra épülnek, részben kifejeződése egymásnak. A közöttük fennálló szoros kapcsolatot sem az elméleti, sem az empirikus kutatás nem hagyhatja figyelmen kívül. Az elemek bármelyikének megváltozása hat a rendszer többi elemére is. Természetes, hogy a társadalmi környezet megváltozása jelentős mértékben megváltoztatja az életmód többi elemét is. De az életkörülményekben bekövetkezett változás is pl. a családi állapot megváltozása (házasságkötés, válás megőzvegyülés) vagy a lakóhely, munkahely megváltozása maga után vonja az életmód egészének átrendeződését. De igaz ez a szükségletekre vonatkoztatva is. A szükségletek tárgyi kifejeződése, létrehozása és elsajátítása — mint ezt korábban elemeztük — hordoz magában társadalmi jelentéstartalmat. Ezért eltérő kultúrákban, más termelési viszonyok között más az értelmük. Ily módon a szükségletekből, ill. azok kielégítésének módjából következtetni lehet — bizonyos mértékig — az életmód egészére. Abból pl. hogy az öltözködési szükségletet hogyan elégítem ki (az átlag alatti öltözködéssel, átlagon felüli divatos ruhákkal, hagyományos népviselettel stb.) következtetni lehet — szűk határok között — az életmódomra. Ezek a határok tágíthatók, ha a szükségleteket tovább vizsgálom, pl. a lakással, étkezéssel, kultúrával, sporttal stb. kapcsolatos szükségleteket. A szükségletekben többek között az ember által teremtett objektivációkhoz viszonyunk is megjelenik. Az ember „viszonyt teremt az objektivációkkal — az objektivációk értékeket hordoznak — az így elsajátított értékek rendszerre szerveződve most már szükségleteket ébresztenek, és az újabb objektivációkhoz való kapcsolatok, a tevékenységek egész rendszerét áthatják.”⁶

A szükségletek változásának, e változások hatásának az életmód más elemeire és az életmód egészére, valamint ezek értelmezése az életmód kutatások tanulmányozása fontos feladat.

4.3. *A célirányultság*

Az életmód mint rendszer önmagában hordja a célját, hiszen az életmódot olyan tevékenységi rendszerként definiáltuk, melyet a szubjektum különböző szintű, minőségű és történetileg is változó szükségletei kielégítésére szervez. Ugyanakkor az életmód mégsem önmaga fenntartását tűzi ki célul, mint pl. egy biológiai rendszer, hanem — megőrizve bizonyos belső stabilitást — a szükségletek minél jobb, magasabb szintű kielégítése révén önmaga fejlesztését célozza, és ezáltal a társadalmi totalitás fejlődésének eszköze és részese lesz.

4.4. *Input, output*

A rendszer tágabb környezetétől — ennek értelmezése attól függ, hogy ki az életmód szubjektuma — energiát, információt vesz fel és ad le. Ennek az input, output folyamatnak a centruma az ember, aki Marx megfogalmazásával élve „saját tetteivel közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel folytatott anyagcseréjét.”⁷⁷ Az életmód egyszersmind *nyílt rendszer*, amely beépíti magába mindazokat az anyagi és szellemi energiákat, információkat, melyeket a megelőző nemzedékek, és saját kora felhalmozott. A kibocsátott anyag-energia és információminőség ill. mennyiség függ az egész rendszertől, annak minőségétől. Ebben az összefüggésben tartjuk fontosnak annak hangsúlyozását, hogy korunkban, társadalmunk jelenlegi fejlettségi szakaszán, a szocialista életmód megvalósítása, ezen belül a szocialista értékrend elfogadása, belsővé tétele, a művelődési-képzettségi szint emelkedése, a politikai képzettség fokozása, az öntudat jelentős erősödése stb. nélkül nem képzelhető el a fejlett szocialista társadalom felépítése.

4.5. *Transzformáció*

Minden rendszerre érvényes, hogy a felvett anyag, energia és információ a rendszeren belül *transzformáción* megy keresztül. Az életmód tekintetében ez a transzformáció a legkézzelfoghatóbban az életkörülmények és a szükségletek rendszerén belül érhető tetten. Ezért inkább az ismeret- és értékrendszerben végbemenő transzformációval kapcsolatban utalnánk néhány problémára. A transzformáció különösen az értékrendszer vonatkozásában rendkívül sok problémát hordoz. Ennek igen sok oka van, melyek közül néhányat emelnénk ki: az ismeretek koronként és társadalmanként, viszonylag homogének, míg az értékrend heterogén, kultúránként, osztályonként, sőt egyénenként is igen változó. Az ismeretek — általában — egymásra épülnek, ez ugyan részben igaz az értékekre is, de az utóbbiak igen gyakran gátolják is egymást. Gondoljunk arra a jól ismert marxi tételre, hogy az uralkodó osztályok ideológiája mindenkor az uralkodó ideológia. Úgy véljük, ez érvényes az értékekre is. Ismereteink szabatos megfogalmazását megtanultuk, s így átadásuk viszonylag problémamentes. Értékrendünk megfogalmazásával képzett szakemberek is küszködnek. Az értékek hagyományozódása, átadása inkább a gyakorlati tevékenységben, magatartásban, viszonyulásban történik meg, és ez többféle módon értelmezhető (hadd utaljunk itt a generációk közötti értékátadás problémáira; mennyire mást jelent, ill. milyen más helyet foglalhat el pl. a közösség, a munka, a siker egy már nyugdíjas szakmunkás és mondjuk saját fia értékrendszerében). Végezetül, az értékek

transzformációját jelentős mértékben befolyásolják a nagy társadalmi változások, az értékrenden belül társadalmi méretekben lejátszódó hangsúlyeltolódások. A felsorolt problémák — bár a felsorolás korántsem teljes — természetesen nem az értékrendből önmagából fakadnak, hanem az életmód egyéb elemeinek változásait tükrözik vissza.

4.6. Visszacsatolás

A rendszeren belül az életmódelemek szabályozása *visszacsatolás* révén történik. Mint ahogy erről a tevékenységrendszer, eszközrendszer összefüggésében szó volt, visszacsatolás révén kapunk jelzéseket az egész rendszer hatékonyságáról. Az eredeti céllal nem adekvát eredmény esetén a tevékenység struktúraátrendeződése következik be. Általában nem azonnal, hisz az életmód változás viszonylag lassú folyamat. A lassú átrendeződésben a rendszer tehetetlenségén túl az is közrejátszik, hogy a rendszer elemei egyúttal más rendszerek komponensei is. Mind a szükséglet, mind a tevékenységi, mind az értékrendszer hierarchikusan beépül a társadalmi totalitás megfelelő rendszereibe. Ez természetes következménye a rendszer nyílt jellegének.

4.7. Az életmód további jellemzői

A felsorolt általános jellemzőkön túl az életmódrendszer két specifikus jellemzőjét emelnénk ki:

— Az életmód önszabályozó, és vezérelt rendszer egyszerre. Közvetlenül a szubjektum irányítja, szabályozza viszonylagos autonómiával, tevékenységrendszerét. Ugyanakkor a társadalmi vezérlés is megvalósul, nemcsak a szubjektum által elfogadott és internalizált társadalmi normák, elvárások révén, hanem az életmódkomponensek más rendszerekbe történő beépülése által. Így közvetve a társadalmi vezérlés is érvényre jut.

— Az életmód esetében döntő jelentőségűek a tér- és időkoordináták.

5.

Az életmód egésze a társadalom fejlettségének egyik mutatója. Változása, fejlődése nem közömbös a társadalom fejlődési folyamata szempontjából. Éppen ezért a szocialista társadalom nem mondhat le az életmód tudatos és komplex irányításáról. Ehhez — megítélésünk szerint — elengedhetetlen a rendszerszemlélet, amely átfogja az életmód-determinánsok, az életmódszférák és az életmódkomponensek egészét. Csak ilyen komplex szemlélet esetén képzelhető el az életmód tervezése, tudatos befolyásolása.

Az életmód elemei közül többel kapcsolatban elmondható, hogy elméleti ismereteink alapján a politikai gyakorlat már eddig is élt a tudatos irányítás eszközével (munkamegosztási rendszer, jövedelemeosztás, árrendszer, nevelési rendszer stb). Úgy tűnik azonban, hogy az ezekre irányuló döntéseknél a jövőben fokozottabban kell érvényesíteni a komplexitás elvét, a rendszerszemléletet.

Úgy véljük, a tervezésnél két fontos elvet kell szem előtt tartani: a történetiség és a komplexitás elvét. A történeti szemlélet érvényesítése nélkül egyetlen társadalmi jelenség sem írható le és érthető meg a maga valóságában. Az életmód rendszer megértéséhez, elemeinek értelmezéséhez, a kívánatos változások tervezéséhez elengedhetetlen azoknak a mozzanatoknak a feltárása, melyek a jelenlegi életmódtípusok kialakulásához vezettek. Gramsci írja: „... nem elég ismerni e viszonyok összességét úgy, ahogy egy

adott időpontban létezik, mint adott rendszert, hanem az a lényeges, hogy genetikusan ismerjük, kialakulási mozgásában ismerjük; mivel minden egyes egyén nemcsak meglevő viszonyok, hanem e viszonyok történeti folyamatának szintézise, vagyis az egész múlt összefoglalása.”⁸

A rendszerszemlélet elvének érvényesítése az életmód vonatkozásában jelentené mindenekelőtt a szocializmusban létező életmódtípusok feltárása és elemzése alapján egy vagy több kívánatos szocialista életmód modell körvonalazását. A szocialista életmód legfontosabb ismérveit — elfogadva Koncz Gábor gondolatmenetét — az alábbiakban foglalhatnánk össze:

- a szocializmushoz, mint társadalmi-gazdasági rendszerhez való pozitív viszony,
- a társadalmilag hasznos munkavégzés iránti felelősség,
- az egyéni, csoport- és társadalmi érdek összhangjának a megértésére való törekvés, az érdekek hierarchiájának belátása,
- az anyagi és szellemi javak fogyasztásának helyes aránya, azaz a szellemi-közöségi értékek megbecsülése és az anyagi javak bírásának, megszerzésének nem öncélként való kezelése;
- a társadalmi elkötelezettség, társadalomalakító igény, politizáló hajlam,
- aktív, alkotó, közösségi jellegű magatartás.

Tisztázni kell az egyéni életmód modellek és a társadalmi célok közötti viszonyt, mennyire képes az egyén ezt a társadalmilag kívánatos modellt elfogadni, hajlandó-e azt tevékenyen támogatni, tud-e azonosulni vele? „A szocialista életmód fő koncepciójának a dichotóm jelleg fokozatos leküzdéséből kell kiindulnia, vagyis az egyéni és a kollektív, az anyagi és a kulturális preferenciák közötti ellentmondás leküzdéséből.”⁹ Az életmódkutatások feladata, hogy az életmódprognózisok és a társadalmi tervezés számára is megválaszoljon egy sor fontos kérdést: a gazdasági fejlettség adott szintjén a szükségletkielégítés milyen hierarchiája lehetséges és milyen hierarchia kialakítására kényszerülünk? A jövedelmi helyzet, a munka jellege, a hagyományok, a tudati elemek stb., hogyan hatnak a szükségletkielégítés hierarchiájára, az értékválasztásra? Az eddigi életmódkutatások számos fontos eredményt produkáltak már e kérdésekkel összefüggésben, de úgy véljük, nem vitatható Koncz Gábor megállapításának jogossága, hogy a tudományos output még mindig kevésbé mérhető, pedig a tervezés az életmódkutatásoktól vár segítséget abban a kérdésben, hogy az imponderábilis ráfordítások „hogyan hatnak a tevékenységek szerkezetére, milyen helyet foglalnak el és milyen szerepet játszanak a jövőre irányuló tevékenységek megtervezésében, kialakításában, megvalósításában; és végül, de nem utolsón, mennyiben generációs és mennyiben intergenerációs hatásúak.”¹⁰

A kutatások eredményeinek felhasználásával tervezni kellene pl. a munkával és a munkamegosztással kapcsolatos tényezőket. Ezen belül a foglalkozások változását, a foglalkozási mobilitást, az ezzel összefüggő feltételrendszert, a foglalkoztatás méreteit és szerkezetét stb. De a tervezés feladata a szükségletek feltárása, tervezése — a szükségleteket alakító társadalmi gazdasági faktorok figyelembevételével — a fogyasztás preferencia rendszerének körvonalazása. Tervezni kell továbbá az elosztás rendszerét — ismert és elismert elveink alkalmazásával — a települési és demográfiai viszonyokat stb.

Véleményünk szerint tervezhető az életmód ún. minőségi oldala is. Tervezhető pl. a társadalom kulturális szintjének változása, a társadalomban levő kulturális különbségek, a kulturális változásokat meghatározó tényezők, az intézményrendszer stb. révén. Hasonló módon feltárva a társadalom különböző rétegeinek tevékenységét meghatározó értékrendszereket, változásokat befolyásoló determinánsok körét, az értékrendszer is bevonható a társadalmi tervezés körébe. A szocializmus lényeg-

gével adekvát értékrend elfogadása, internalizálása nélkül nem képzelhető el a fejlett szocialista társadalom felépítése. A mindenoldalúan fejlett személyiség a fejlett szocializmus időszakában már nemcsak elvont követelmény, hanem az intenzív fejlődés körülményei között fontos gazdasági szükségszerűség. a kulturált munkakerő bővített újratemelésének társadalmi szükséglete.

Természetesen tudjuk, hogy e feladatok pontosítása még sok kutatást előfeltételez, és megvalósításuk számtalan problémába és gyakorlati nehézségbe ütközik. De felhasználva és szintetizálva más társadalomtudományok pl. a filozófia, a közgazdaságtan, a szociálpszichológia, a kommunikációelmélet stb. eredményeit, előbbre lehet lépni. Ezek a tudományos diszciplínák és köztük az életmódkutatások a társadalmi realitásból kiindulva elméleti alapot nyújtanak a tervezési és döntési mechanizmushoz, ugyanakkor a döntéshozatalban, az irányításban részt vevő szervezeteknek támaszkodni kell a tudományok eredményeire.

IRODALOMJEGYZÉK

1. Marx-Engels: A német ideológia MEM 3. köt. Bp. 1960. 23. old.
2. Közli Szántó Miklós: Gondolatok a szocialista életmódról. In: Tanulmányok az életmódról. Gondolat K. 1980. 25. old.
3. Jándy Géza: Rendszerelemzés és operációkutatás. Műszaki K. Bp. 1980. 25. old.
4. Jándy Géza: Rendszerelemzés és operációkutatás. Műszaki K. Bp. 1980. 22. old.
5. Nem tekintjük feladatunknak az érték fogalmának definiálását. Elfogadjuk Hankiss Elemér álláspontját: „A továbbiakban értéknek nevezem azokat az elemi, tovább már nem bontható, illetve az adott elemzési szinten nem bontandó használatiérték - komponenseket, amelyek egy-egy emberi - társadalmi szükséglet kielégítésére alkalmasak.” Hankiss Elemér: Társadalmi értékek-társadalmi magatartás. In: Életmódkutatás a szocialista országokban. Kossuth K. Bp. 1978. 159. old.
6. Vitányi Iván: A közművelődés tudományos vizsgálatának elméleti alapjai. NI. 1977. I. kötet 8. old.
7. Marx: Tőke. MEM 23. 168. old. Bp. 1967.
8. A. Gramsci: Marxizmus, kultúra, művészet. Bp. 1965. 50. old.
9. Ota Sulz: Az életmód prognosztizálásának metodológiája. Prognosztika 1973. 2. sz.
10. Koncz Gábor: Jegyzetek az életmód-prognosztizálás lehetőségeiről. Kultúra és közösség. 1978. 4.

Кишинэ Е. Новак

ОБЩЕСТВО И НАУКА В ЗЕРКАЛЕ ОБРАЗА ЖИЗНИ

Социалистическое общество является такой своеобразной новой формой воспроизводства общественного бытия, в которой элементы общественного бытия претерпевают качественные изменения. Однако и сами качественные изменения имеют переходный характер в период подготовки к коммунистической формации, носят на себе признаки, исходящие из их первичного состояния и переходности. Социализм означает не просто изменение экономических формаций, но одновременно означает и границу эпохи: между классовыми и бесклассовыми обществами. Впервые в истории человечества появляется такое общество, которое в свою программу включает всестороннее развитие каждого его члена, которое на реальной основе приведет к цели — «государству свободы». Осуществление этих целей еще больше прежнего потребует активного и сознательного участия индивида. В этой связи ключевым понятием становится, на наш взгляд, образ жизни. В нашем докладе мы попытаемся обрисовать несколько новых точек зрения подхода к образу жизни.

Образ жизни, принимая дефиницию, разработанную отечественными социологическими исследованиями — это структура деятельности, организованная личностью относительно автономной в иерархическую систему. Эту деятельность люди организуют для удовлетворения исторически изменяющихся и различных по уровню и занимаемому ими положению

потребностей. Образ жизни является составляющим компонентом такого понятия и действительности, который отражает любую сферу общества, а также включает ее в себя. Его изменения детерминируются природными и общественными изменениями, а также интернализованными окружающими воздействиями, вызываемыми личностью. Одновременно, естественно, изменения в образе жизни являются преобразователями как личности, так и общественной экономической среды. Этот глубоко диалектический процесс нельзя просто втиснуть ни в рамки причинности, ни в рамки последовательной хронологии. Процесс является чрезвычайно комплексным и, по нашему мнению, его можно исследовать скорее всего при помощи системной теории.

Образ жизни можно рассматривать как такую динамическую систему, самые главные элементы которой формируют жизненные условия, потребности, деятельность, личность и ценности.

Мы не можем удовлетвориться только качественным описанием образа жизни как системы, хотя признаем операционализирующие трудности качественных показателей. Известно, что методический арсенал современной социологии скорее пригоден для исследования количественных изменений, однако используя и синтетически обрабатывая достижения и других общественных наук, например, философии, политической экономии, социальной психологии, теории коммуникации и т. д., можно продвинуться вперед в исследовании этого вопроса. Только таким образом осуществимо сознательное и комплексное управление образом жизни.

Далее доклад занимается некоторыми вопросами планирования, управления образом жизни. В связи с некоторыми из элементов образа жизни можно сказать, что на основе наших теоретических знаний политическая практика уже и раньше использовала средства сознательного управления (система разделения труда и т. д.). Однако кажется, что в этих решениях все более последовательно должен осуществляться принцип комплексности, системный подход.

Szögi István

A TÁRSADALMI NEVELÉSRŐL

A marxizmus—leninizmus az embert, az egyént, az individuumot — annak lényegét — a társadalmi viszonyok összességének tekinti. „... Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége”¹ — írja Marx a „Tézisek Feuerbach-ról” c. ismert írásában.

Marx és Engels nézeteit a nevelésről — filozófiájuk — a dialektikus és történelmi materializmus szerves részeként kell értelmezni, amely tartalmazza a természet és a társadalom forradalmi átalakításának gyakorlatát, így az ember átalakításának és nevelésének forradalmi gyakorlati feladatát is. Az ember úgy emelkedhetett ki az állatvilágból, hogy a természet átalakítása, szerszámkészítés és használata közben maga is átalakult. Tehát a természet „átalakítása”, az „átalakító” átalakulásához is vezetett. Együtt ment és ma is együtt megy végbe ez a természet és önmaga átalakító tevékenysége. A természet humanizációja ez a folyamat.

A francia materialistákkal és az utópista szocialistákkal szemben — akik úgy vélték, hogy neveléssel a társadalom élete gyökeresen megreformálható — ők azt vallják, hogy mivel a nevelést a társadalmi viszonyok határozzák meg, a nevelésnek így az osztálytársadalomban osztályjellege van és ebből következően a nevelés céljai és tartalma, sőt módszerei is a történelmi feltételektől függenek. Következésképpen csupán neveléssel nem változtatható meg a társadalom élete. A történetiség elvének érvényesítése adja kezükbe a kulcsot ahhoz, hogy bírálatot mondjanak a polgári nevelés osztályszempontjai felett. Engels „A munkásosztály helyzete Angliában” c. korai szociológiai írásában sokoldalú elemzését adja a polgári nevelésnek.

A munkások fizikai nyomorának vázolója után áttérve szellemi helyzetük elemzésére, ezeket írja: „Ha a burzsoázia csak annyit hagy meg az életből a munkásoknak, amennyi elengedhetetlenül szükséges, akkor nem csodálkozhatunk azon sem, hogy csak annyi képzettséget nyújt nekik, amennyit a burzsoázia érdeke megkíván.”² És ugyanitt írja e helyzet következményeiről: „A munkás arra van kárhóztatva, hogy eleven eltemesse magát a gyárban, hogy állandóan vigyázzon a fáradhatatlan gépre, s ezt a legkegyetlenebb kínzásnak érzi. De a hatás egyszer s mind a legnagyobb mértékben eltompító mind a munkás testére, mind szellemére.”³ A munkások nyomorult életkörülményei, hiányos táplálkozása és embertelen munkakörülményei, amelyet Engels itt bírál, világosan érzékelteti az osztályszempontjait e nevelésnek, sőt osztálycéljait és osztálytartalmát is.

Közös írásukban, „A Kommunista Párt Kiáltványá”-ban már konkrétan körvonalazzák a kommunisták feladatait e kérdésben, melynek lényege a társadalmi nevelés megvalósítása, az osztálymonopólium megszüntetése. Megszüntetése még akkor is, ha a kispolgár ezt nem érti meg és felháborodik ezen, mivel ahogyan a jelzett műben írják; „...az osztályműveltség megszűnése az ő szemében azonos egyáltalában a műveltség megszűnésével.”⁴

A burzsoázia ezen felháborodik, mondván, mi a családi nevelés helyébe a társadalmi nevelést állítjuk; azt a hazug rágalmat terjeszti, hogy mi beavatkozunk a családi nevelésbe, társadalmasítjuk azt.

Marx, Engels viszont a következőképpen teszi fel a kérdést: „Vajon nem a társadalom határozza-e meg a ti neveléseket is? Nem azok a társadalmi viszonyok határozzák-e meg, amelyek közt neveltek, a társadalomnak az iskola stb. révén történő közvetlenebb, vagy közvetettebb beavatkozása? Nem a kommunisták találták ki a társadalom hatását a nevelésre; ők csupán megváltoztatják e hatás jellegét, kiragadják a nevelést az uralkodó osztály befolyása alól.”⁵

Marx és Engels nagyon tervszerűen és tudatosan foglalkoztak a társadalmi nevelés kérdéseivel. „A Kommunista Párt Kiáltványá”-ban konkrétan utalnak arra, hogy mi lesz a teendő a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmeneti korszak idején. Ezt a gondolatot mutatja, hogy a program 10. pontjaként felvették a „minden gyermek nyilvános és ingyenes nevelése” követelményét (ami természetesen társadalmi nevelést jelent). Továbbá azt is, hogy „gyermeknek gyári foglalkoztatása szűnjék meg”, valamint azt a nagyon fontos és korszerű követelményt, hogy a „nevelést egyesíteni kell az anyagi termeléssel”.⁶

Tehát általános, kötelező, ingyenes társadalmi nevelés, amit a társadalom saját érdekében meg fog szervezni. Engels ezt a követelményt „A kommunizmus alapelvei” c. művében a következő szavakkal fejezi ki: „Minden gyermeknek nemzeti intézetekben és nemzeti költségen való neveltetése attól a pillanattól fogva, hogy nélkülözheti az első anyai gondozát.”⁷ Az idézett gondolatokból kiderül, hogy Marx és Engels rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított a nevelésnek.

Engels elemzéséből, amelyet „A munkásosztály helyzete Angliában” c. művében ad, kitűnik, hogy a tőkés társadalomban a munkásosztály csak elemi ismereteket sajátíthat el. A tőkés osztálynak ahhoz fűződik érdeke, hogy a munkás megtanulja kezelni a gépet, azaz megtanulja a legelemibb műveleteket, amelyek munkája végzéséhez elengedhetetlenül szükségesek. Az elemi ismeretek viszont a tőkés munkamegosztás következtében egyoldalúságot, mégpedig szellemi és testi egyoldalúságot eredményeznek. Engels ennek a roppant fontosságú kérdésnek a felismeréséhez a társadalmi munkamegosztás elemzése útján jut el. A munkamegosztás elemzése útján, amely óriási termelőerő növelő tényező, amennyiben a specializálódást eredményezi, de emellett a specializálódás mellett a társadalom megosztottságát is eredményezi. Ez a megosztottság a tőkés termelési módban éri el tetőpontját.

A munkamegosztásnak erről a társadalmi vonatkozásáról, ami a társadalmi megosztottságot, az antagonizmust eredményezi, gyakran megfeledkeznek. Pedig a szellemi és a fizikai munka, a falu és a város elkülönülése és szembenállása, továbbá az, hogy a társadalom egyes csoportjainak, osztályainak csak a munka, más csoportjainak és osztályainak meg csak az élvezet jut, a magántulajdonosi viszonyok közötti társadalmi munkamegosztásnak egyenes következménye. Ebben jut kifejezésre az az egyoldalúság, szellemi megnyomorítottság, amely a tőkés társadalom emberét jellemzi.

A polgári társadalom embere fejlődésének egyoldalúságát jellemezve Engels az „Anti-Dühring”-ben a következőket mondja: „Ázáltal, hogy a munkát megosztják, megosztják az embert is. Az egyetlen tevékenység kiképzésének áldozatául esnek az összes többi testi és szellemi képességek. Az embernek ez a megnyomorodása ugyanabban a mértékben nő, mint a munkamegosztás ...”⁸

Ha a társadalomalakulat fejlődését természettörténeti folyamatként fogjuk fel, azt tapasztaljuk, hogy itt nem az egyes, az egyedi, az individuum felelős saját tetteiért, a viszonyokért, amelyeket ő megtestesít, megszemélyesít, mint bizonyos osztály-

érdekek hordozója, — mivel ő ezeknek a viszonyoknak csupán terméke — hanem a társadalmi viszony, amelyet a munkamegosztás adott társadalmi rendszere létrehozott.

A tőkére és munkásra egyaránt vonatkozik a megállapítás, hogy „Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége.” Különbséget köztük csak a munkamegosztás hozott, mivel számukra különböző helyet jelölt ki a társadalomban.

A társadalom osztályokra való tagozódása a termelés elégtelenségén alapszik. Ha a termelőerő fejlettsége kiküszöböli a termelés elégtelenségét, és biztosítja a társadalom számára a bőséget, akkor megszűnnek az osztályok. Ez a szocialista forradalom időszaka, ahol a proletariátus vezetésével végbemegy a régi politikai uralomnak, a művelődés és szellemi vezetés mindenféle monopóliumának a megszűnése. Az történik tehát, hogy a társadalmi munkamegosztás történelmileg kialakult és az osztálytársadalmak időszakához kötődő formáját végleg leküzdik.

A társadalmi munkamegosztás szakadékokat vitt az emberek közé. Az egységest saját ellentéteire bontotta. Ez történelmileg szükségszerű volt, mivel a fejlődés útja ezen keresztül vezetett. A társadalom anyagi és szellemi megosztottságának megszűnése fejlődésének egy bizonyos pontján éppoly szükségszerű, mint létrejötté volt. A társadalom szellemi és anyagi megosztottsága kialakulásánál pozitív szerepet játszó munkamegosztás később (főleg a tőkés termelési módban) a végtelékig osztotta meg az embert és a társadalmat. Ezért itt már nem következhet más önnön tagadásán kívül:

A szocialista forradalom után teremtnének meg azok a feltételek — anyagi és társadalmi viszonyok —, amelyek szükségesek az ember méltóságának tényleges megvalósulásához, személyiségének kibontakozásához. Ehhez Engels szerint az előbbi egyoldalú fejlődéssel szemben csakis a sokoldalú fejlődés útján juthat el az ember.

A szocialista forradalommal a munka egyetemessé válik. (A termelési folyamatban mindenki résztvesz közvetlenül vagy közvetve.) Kezdetét veszi az ember lényegének igazi felismerése és gyakorlati megvalósulása. Valójában csak kezdetét veszi, mert a szocializmus mint a kommunista társadalomhoz vezető út alsóbb foka, állomása, lépcsőfoka, ezt még nem oldja meg, csupán az alapokat rakja le, amelyek azonban elégségesek ahhoz, hogy a korábban meglevő különbségek egyre fokozatosabban kiküszöbölődjenek és végül teljesen megszűnjenek. A termelési eszközöknek köztulajdonba való vétele döntő szerepet játszik ebből s szempontból. Ugyanis ezen az alapon lehetséges egyetemessé tenni a munkát, vagyis úgy, hogy mindenkit dolgozóvá teszünk, hogy mindenkinek egyforma lesz a tulajdonhoz való viszonya, és egyenlő esélyei lesznek képességei tényleges kibontakoztatásához. Továbbá csakis a végzett munka, amelyet a társadalom elismer, ad jogot számára a javakból való részesedésre.

Ez kiindulópont az „egyetemesen fejlett egyéniség” irányában, amely mostantól kezdve fokozatosan leküzdi a polgári társadalom embere fejlődésének egyoldalúságát, aki az egyetlenegy tevékenységi kiképzettség áldozata volt többi testi és szellemi képessége rovására.

Az egyoldalúan kiképzett munkást, aki egy bizonyos társadalmi részletfunkció hordozója volt, felváltja az „egyetemesen fejlett egyéniség”. A társadalomnak új emberekre lesz szüksége és meg is fogja teremteni azokat. Erről Engels „A kommunizmus alapelvei” c. írásában a következőket mondja: „A munkamegosztás tehát, amelyet a gépek máris alá-ástak, s amely az egyik emberből parasztot, a másikból szütert, a harmadikból gyári munkást, a negyedikből tőzdespekulánst csinál, teljesen el fog tűnni. A nevelés gyorsan végig tudja majd vezetni a fiatalokat a termelés egész rendszerén, képessé teszi őket, hogy sorban egyik termelési ágról áttérjenek a másikra,

mindenkor aszerint, hogy mire készíti őket a társadalom, vagy saját hajlamaik. A nevelés tehát megszabadítja őket attól az egyoldalú jellegtől, amelyet a mostani munkamegosztás minden egyesre rányom. Ekképpen a kommunista módon szervezett társadalom alkalmat fog adni tagjainak, hogy mindenoldalúan kifejlesztett adottságaikat mindenoldalúan működtessék”.⁹ A kommunista társadalom sokoldalú szükségletének kielégítéséhez, a sokoldalú nevelés olyan embereket teremt tehát, akik új módon gondolkodnak, új vonásaik vannak és újszerűen cselekszenek.

Marx és Engels az I. Internacionálé 1866-os genfi kongresszusának „Az ideiglenes Központi Tanács küldöttei részére adott utasításaiban” találhatjuk meg a nevelés általuk elképzelt fogalmának körülírását. Eszerint nevelésen 3 dolgot értünk: 1. értelmi nevelést, 2. testi nevelést és 3. technológiai képzést, amely megismerteti a termelés folyamatainak fő elveivel.

Itt az ember sokoldalú nevelése, mint konkrét feladat szerepel. Látjuk, hogy első és fő helyen az értelmi nevelés áll, melyről Engels a Kommunista Kiáltvány 1890-es német kiadása Előszavában azt írja: „A kiáltványban felállított tételek végső győzelmét illetően Marx csakis és kizárólag a munkásosztály szellemi fejlődésére hagyatkozott, amelynek az együttes cselekvésből és a véleménycseréből szükségszerűen ki kellett sarjadnia”.¹⁰

Marx és Engels a munkásosztály szelleimi fejlődésének, a tudománynak óriási szerepet tulajdonítottak. Számukra a tudomány történelmet mozgó erő.

Ebből a szempontból rendkívül érdekes, ahogyan Engels az „Anti-Dühring”-ben konkretizálja és továbbfejleszti a neveléssel kapcsolatos addigi gondolatokat. Dühringet leleplezve, aki azt tartja, hogy a jövőbeni társadalom népiskolája a tanulónak azt adja majd, ami „önmagában és elvileg vonzhatja az embert”. Engels azt állítja, nem elég csak azt tanítani, ami „önmagában vonzó”. Engels módszeres oktatást követel, ahol az értelmiképességnek megfelelően fokozatok vannak e folyamatban. A tárgyak tanítása rendszerességet követel meg, ami kizárja, hogy csak a „vonzó” momentumokat ismerje meg a gyerek. Engels a tudományok alapjainak módszeres és biztos elsajátításáért harcolt, a Dühring-i csak „vonzó” kérdésekkel szemben. Az engelsi mély bírálat a kérdésben kiegészül egy teljes és dialektikus világszemlélet kialakításának igényével, ahol a természettudományok, a matematika, a fizika, a kémia, stb. — amelyek közül Dühring pl. a kémiát teljesen mellőzte — elmélyült elsajátítása objektíve magában hordja a történeti elvet, amely megmutatja az élő világ fejlődését, a szervezetek fejlődését. Tehát megmutatja a természet objektív dialektikáját. Éppen ezért mondja Engels — bírálva Dühringet —: nem elég a puszta „leírás”, a „szórakoztatás” az önmagában vonzó ismeretnyújtás. Határozott, rendszeres és módszeres nevelésre nevelésre van szükség. A tények leírását — megfigyelését — konkrét elemzésnek kell követnie. Vagyis az empirikus megfigyelést ki kell egészíteni a logikai elemzéssel. A megismerés e szakaszait nem lehet egymás rovására előnyben részesíteni, vagy az egyiket a másiktól elszakítani.

A természettudományok oktatásának területén kifejtettekhez hasonlóan bírálja Engels Dühring „baloldali” frázisait az irodalom, a nyelv, a történelem stb., tehát a társadalomtudományok területén is. Hangsúlyozva ezek nagy nevelőerejét és értelmi képességet fejlesztő vonásukat. Itt most nem megyünk bele a magyar közoktatás utóbbi években történt, nem eléggé meggondolt intézkedéseinek elemzésébe (lásd: a történelem érettségi tárgyként való megszüntetése), csupán utalunk rá. A csőd kiküszöbölése azóta megtörtént. De hivatkozunk arra az alapvető engelsi gondolatra ezzel kapcsolatban, hogy e tárgyak tanítása elengedhetetlen alap a dialektikus materialista világnézet kialakításához és az egyedül helyes társadalomfelfogás létrejöttéhez.

Dühringnél az élettől, a gyakorlattól elvonatkoztatott, elszigetelt „leíró”, isme-

retnyújtásról van szó, amely „vonzó”. Engelsnél viszont egy cselekvő tudományról, amely a forradalmi harc fegyveréül szolgál és a valóság dialektikus megismerését ill. forradalmi megváltoztatását van hivatva szolgálni.

Az osztálytársadalomban szakadatlanul folyik mindenki harca mindenki ellen. Igazi emberi élet csak a kommunista társadalomban lehetséges, ahol az ember valóban közösségi emberré válik, mivel itt létrejönnek a valóban emberi kapcsolatok. Erről mondja Engels az Anti-Dühring-ben: „Az egyéni létért való küzdelem végetért. Ezzel válik csak ki az ember bizonyos értelemben végérvényesen az állatvilágból, s lép át állati létfeltételekből valóban emberek közé. ... Csak ettől kezdve fogják az emberek teljes tudatossággal maguk csinálni történelmüket, csak ettől kezdve lesznek meg az általuk mozgásba hozott társadalmi okoknak túlnyomóan és egyre fokozódó mértékben az általuk akart hatásai is. Ez az emberiség ugrása a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába.”¹¹

A társadalmi munkamegosztás, amely szellemileg teszi egyoldalúvá a munkát, kiegészül a technikai munkamegosztással, amely a testi fejlődést teszi egyoldalúvá, mivel néhány jól begyakorolt mozdulatra kényszeríti az egyik munkást az egyik foglalkozási ágban, a másikat egy másikban. Ennek a lélekölő és testi képességeket eltorzító, megnyomorító gyári munkamegosztásnak (technikai) az ellensúlyozására hangsúlyozzák Marx-ék a testi nevelés fontosságát, amelyhez Engels még a harci gyakorlatokat, sőt ezen belül még taktikai feladatok megoldását is fontosnak tartja, mint amelyeknek értelmi képességet fejlesztő jelentősége is van. Tehát a testi fejlesztés itt, mint látható, a gyakorlati praktikus célok szolgálatában áll, ahol a szó szoros értelmében is harcra készít fel a burzsoáziával való osztályütközetben, azaz az ifjúság katonai előkészítését eredményezi.

És végül e nevelési programban döntő helyet foglal el a politechnikai nevelés, amelynek lényege az, hogy a felnövekvő nemzedéket meg kell ismertetni a termelési folyamat alapelveivel, ezáltal képessé kell tenni őt arra, hogy bánni tudjon a legegyszerűbb munkaeszközökkel. Hogyan juthat ilyen ismeretek birtokába az ember? Úgy gondoljuk, ehhez éppen a marxi nevelési alapelvek komplex megvalósítása vezet el, szemben a Dühring-i „vonzó” ismeretekkel, mégpedig úgy, hogy módszeresen elsajátítja azokat az alapismereteket, amelyek a legkülönbébb termelési folyamatok alapelveinek megértéséhez szükségesek. A matematika, a fizika és a kémia úgy tűnik, ebből a szempontból primér szerepet játszik. S bár ha Engels ezt ilyen pontossággal nem fejtette ki, mégis, amikor ezeknek nagy fontosságát hangsúlyozta a Dühringgel folytatott vita során, akkor erre godnolhatott. Úgy hisszük, itt a részletek mellőzése esetén is világos, hogy ezek az ismeretek ténylegesen alapját képezik a sokoldalúvá válásnak. Ugyanis ezek az ismeretek azok, amelyek minden munkatevékenység területén elengedhetetlenek. Tehát értelmi képességet fejlesztő vonásuk alapját képezi a gyakorlati-technológiai folyamatoknak is. Az orvos, az építész, a tervező, az agronómus és textilmérnök, de a művész és a nyelvész számára is egyaránt nélkülözhetetlenek. Nélkülözhetetlenek — írja Lenin — a „Baloldaliság a kommunizmus gyermekbetegsége” c. művében: „...arra, hogy minden irányban fejlett és minden irányban iskolázott embereket, olyan embereket neveljenek, tanítsanak és képezzenek ki, akik mindenhez értenek.”¹² Természetesen nem állítjuk, hogy itt a „mindenhez értés” következik be, mivel a sokoldalúan fejlett és iskolázott ember eszménye csupán a múlttal, a szakmák misztifikálásával szemben az egyoldalúan fejlesztő, az egy szakmába való bezártsággal szemben létrejövő új perspektívát jelöli, amely a tőkés munkamegosztás által szellemileg és testileg megnyomorított embernek az ellentettjét jelenti. A szocialista kultúrforradalom feladata, hogy munka közben átalakítsa és eme sokoldalúság követelményének megfelelővé tegye az embert. És a lenini „mindenhez ér-

tésnek” még egy vonatkozását említjük: azt ti., hogy ez ösztársadalmi méretekben értendő, mivel az egyes ember legyen bár univerzális tudású, az összemberi ismereteknek mégis csak egy kis részecskéjét ismerheti.

A politechnikai nevelésnek ezen túl még az a funkciója is van, hogy az embert mint a gép függvényét a gép tudatos urává tegye. Ez azért lehetséges, mert az ember érti az egész termelési folyamat alapelvét és könnyen tájékozódik bonyolult gépek között is, továbbá könnyen át tud térni az egyik munkaágról a másikra, mivel nagyon tudatos viszony kapcsolja őt a termelés minden eszközéhez. Így és csakis így valósulhat meg az, hogy a munkás nem annyira „a termelési folyamatba bezártként” sze replő jelentéktelen lény, hanem aki a termelési folyamat mellé lép, mint annak irányítója.

Ez teljesen új minőségi változás az embernek a termelésben elfoglalt helyzete szempontjából. Minőségileg új helyzet ez, mivel itt az ember a korábbi állapottal szemben kivonja magát a gyártás közvetlen technikai végrehajtása alól, és végérvényesen megszűnik a közvetlen gyártási folyamat „alkatrésze” lenni. Ura lesz a modern, maga alkotta gépeknek és nem szolgálja. Az ember a szocializmus teljes felépítése idején még közvetlen részt vesz a gyártási folyamatban, a termelés legtöbb szférájában. Ez a gyártási folyamat azonban a tudományos technikai forradalom eredményeként automatizált gyártási folyamattá alakul át, ahol az ember még a vezérlés és szabályozás funkcióit is automatikus műszereknek adja át. Az ember — főleg a beállítás és karbantartás műveleteit végzi el. Az ember tehát „mellette áll” a tulajdonképpeni termelési folyamatnak, amelyet előkészít most már valóban alkotó munkájával. És itt igazolódik a marxí tétel: „A munka többé nem annyira a termelési folyamatba bezártként jelenik meg, mint inkább az ember őrzőként és szabályozóként viszonyul magához a termelési folyamathoz. (...) Többé a munkás nem iktat be módosított természeti tárgyat középtagként az objektum és maga közé; hanem a természeti folyamatot, amelyet ő iparivá változtatott át, iktatja eszközként maga és a szervetlen természet közé, amelyet hatalmába kerít.”¹³

A szocializmusban a teljes gépesítéssel, a komplex automatizálással a gyártási folyamat a társadalmi termelés részeként olyan folyamattá válik, amelyben az ember a természettel való anyagcseréjét technikai folyamattá változtatott természeti folyamatként végzi és ellenőrzi.

Az embernek ez a minőségileg új helyzete a termelésben döntő fontosságú egyéni fejlődése szempontjából is, s abból a szempontból is, hogy ténylegesen megérthessük a termelőerők történelmileg új minőségét. Megváltozik a munka jellege a dolgozó ember számára, könnyebbé válik és teherből valóban élvezet és öröm lesz, miután most már nem a géprendszernek alávetve dolgozik közvetlenül, hanem — szocialista feltételekről lévén szó — minden egyhangú fizikai és szellemi munka alól felszabadulva más alkotó, produktív tevékenység felé fordulhatnak kedvük és a társadalom igényeinek megfelelően.

Úgy gondoljuk, hogy e nevelési elvek (értelmi, testi, technológiai), amelyeket korántsem a teljesség igényével igen szűkös keretek között csak vázoltunk, elégségesek arra, hogy betekintést engedjenek Marx, Engels sokoldalú alkotó tevékenységébe, és hogy mai aktuális tennivalóink döntő láncszemkéént kezeljük.

IRODALOMJEGYZÉK

1. MEM. 3. (Budapest, 1960.) 9. old.
2. MEM. 2. (Budapest, 1958.) 313—314. old.
3. Uo. 370. old.
4. MEM. 4. (Budapest, 1959.) 456. old.

5. Уо. 456. old.
6. Уо. 460. old.
7. Уо. 357. old.
8. MEM. 20. (Budapest, 1963.) 287. old.
9. MEM. 4. (Budapest, 1959.) 360. old.
10. Уо. 573. old.
11. MEM. 20. (Budapest, 1963.) 279. old.
12. LÖM. 41. 31. old.
13. MEM. 46/II. 168—169. old.

И. Сеги

ОБ ОБЩЕСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ

Деятельность человека в преобразовании природы и самого себя вместе и одновременно происходила в едином процессе. Это является гуманизацией природы. Все это справедливо для предыстории человечества, но точно также справедливо и для его настоящего и будущего, т.е. и для истинной его истории.

Маркс и Энгельс в соответствии с этой точкой зрения историчности разработали основные принципы *необходимости воспитания* — образования общественного будущего.

В этом процессе классики марксизма показывают исторически неизбежно наступающие — однако, с точки зрения мирового человеческого развития имеющие только переходный характер — антагонизмы, искажения. Они показывают, каким образом разделение труда разделяет общество и человека. Они приходят к выводу, что в возникновении искажений станет решающим сокращение благ, а в продолжении искажений — рост благ.

Эти искажения человек преодолевает благодаря развитию производительных сил — в первую очередь, развитию субъективной производительной силы, т.е. своей силы знания в определенном периоде (по способу естественной закономерности). Создавая такое положение, где развитие экономических отношений ведет к ликвидации всякого неравенства (материального — духовного) человечества.

Так созданные, действующие до сих пор неволевые влияния общественный причин преобразуют в волевые влияния. Познание этого в наши дни все более отчетливо вырисовывается перед всем человечеством.

Деятельность человека в преобразовании природы и самого себя образует диалектическое единство. Познание этого единства стало возможным благодаря марксистскому материалистическо-историческому пониманию. Задача современности состоит в том, чтобы усвоить это познание и использовать его достижения в интересах будущего.

Воспитание — образование предстает поэтому здесь чрезвычайно новым образом, а именно в качестве идеала универсально-многостороннего человека.

Актуальность этих мыслей автор считает практическим вопросом огромной важности в процессе решения современных задач строительства социализма.

Zbyslaw Horbacsevszkij

**A MARXISTA—LENINISTA ISMERETELMÉLET
ELŐADÁSSOROZATÁNAK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA
A LENGYEL FELSŐOKTATÁSI INTÉZMÉNYEKBEN**

A felsőoktatási intézmények hallgatóinak marxista—leninista képzése két alapvető, egymással összefüggő funkciót teljesít: az ideológiáit és az ismeretelméletit. Az első funkciót a hallgatók, vagyis a jövő magasan kvalifikált szakemberei és a szocialista társadalom polgárai tudományos világnézetének kialakítási kísérlete tartalmazza, amely elősegítheti a fejlett szocializmus és kommunizmus társadalmi jelenségeihez való pozitív viszony kialakulását. A második, a megismerésre vonatkozó funkciót úgy értjük, mint a hallgatók meghatározott mennyiségű filozófiai ismereteinek elsajátítását; elsősorban azokat, amelyeket a marxizmus—leninizmus klasszikusai dolgoztak ki, de azokat is, amelyek a modern tudomány és a gyakorlat eredményeiben merülnek fel. Ez a két funkció szorosan összefügg egymással.

A filozófiai ismeretek a tudományos világnézet alapvető részeként és a szaktudományok megismerési módszereként funkcionálni, mintegy fogalmi hálózat, amelyre más, nem filozófiai forrásból kapott ismeretek helyeződnek rá. Más oldalról a tudományos világnézet magába foglalja az emberi élet különböző területei gyakorlati tevékenységének módszereit.¹

A marxista—leninista filozófia valamennyi alkotórészének dialektikus egységét figyelembe véve, a tudományos világnézet metodológiai elemeinek kimunkálásában elsősorban az ismeretelmélet jelentős szerepét kell figyelembe venni. Az ismeretelmélet fontosságára Lenin mutat rá a „Materializmus és az empiriokritizmus” című alapvető filozófiai művében, amelyben az ismeretelmélet, mint a filozófia alkotó része, kiemelkedő helyet foglal el. Lenin jól értette, milyen ideológiai veszélyt jelent néhány orosz szocialista kísérlete a tudománytalan, idealista fogalmak bevezetésére az ismeretelméletbe, s ezen keresztül a munkásmozgalom ideológiájába.

Napjainkban, amikor állandóan folyik az ideológiai harc a kapitalizmus és a szocializmus eszméi között, a tudományos materialista világnézet kialakítása a hallgatókban, különösen fontossá válik. Legfőképpen azokban a szocialista országokban, ahol mindmáig a társadalmi tudat alakulásában nem a marxista filozófia játszik meghatározó szerepet.

Így van ez most például a Lengyel Népköztársaságban is. Lengyelország lakosainak nagy része a sajátos történelmi körülmények eredményeképpen annak ellenére, hogy az országban 35 éve uralkodik a szocialista hatalom, a katolikus egyház tagjának vallja magát. Ezzel összefüggésben a katolikus filozófia hatása a lengyel értelmiség körében érvényesül. A katolikus értelmiség társadalmi-politikai és filozófiai folyóiratokat jelentet meg, az egyetemi városokban vitaklubokat alakít és a papság

¹ A „gyakorlati élet” fogalma itt a legtágabb értelemben használatos. Beszélhetünk, például bármely szaktudomány területén dolgozó tudós munkásságáról, melynek a tudományos kutatás módszerei egyszerűen a gyakorlati tevékenység módszereivé lesznek.

meghatározott csatornákön keresztül az egyetemi hallgatók körében is igyekszik nevelő tevékenységét kifejteti. Ennek a munkának a méetei összehasonlítva a szocialista pr opaganda hatásával, jelentéktelenek, mégis az egyetemisták egy része a vallási ideológia hatása alatt áll.

A vallásos világnézet mellett különböző filozófiai irányzatok is léteznek, amelyek ellentmondanak a marxista—leninista filozófiának. A második világháborúig Lengyelországban a legjelentősebb volt az úgynevezett lvovi-varsói iskola, amelynek képviselői a pozitivizmus eszmei alapján álltak. Ennek az iskolának néhány professzora a lengyel főiskolákön a 60-as évekig tanított, és tanítványainak két nemzedéke a mai napig is tanít. A fenomenológia igen nagy hatású lengyel filozófusa volt Roman Ingarden, kinek a tanítványai szintén aktív tudományos munkát végeznek a modern lengyel filozófiában.

A fent említett antimarxista filozófiai irányzatok hatást gyakorolhatnak a lengyel egyetemistákra, amit feltétlenül szem előtt kell tartani a marxista—leninista filozófia oktatásának folyamatában. Nem szabad elfelejteni, hogy a természettudomány néhány képviselője előadásaiban pozitivistá módszert használ. Az ismeretelméleti előadásoknak nemcsak a marxista—leninista ismeretelmélet alapvető tételeit kell ismertetni a hallgatókkal, hanem fel kell őket készíteni a metafizikus metodológia, valamint a tudománytalan és idealista tézisek kritikai elemzésére is, amelyekkel már találkozhattak, vagy találkozni fognak.

Ezért a lengyel felsőoktatási intézményekben az előadások nagy része foglalkozik a marxista—leninista ismeretelmélet előzményeivel, eszmei forrásaival és elvezet a modern ismeretelméleti koncepciók kritikájához. A felsőfokú intézményekben a filozófiai oktatás állami terve nagy lehetőségeket és szabadságot biztosít a tanárnak az előadások idejének kitöltéséhez. Szinte minden előadó a saját tudományos érdeklődésének, valamint a fakultás és a kar profiljának megfelelően gazdákodik a rendelkezésére álló idővel. Tapasztalataink szerint a előadássorozat hatvanórás programjából legtöbbén kb. 16—18 órát fordítanak a megismerés problémáira. A programtervezet a megismerés következő alapvető kérdéseit emeli ki:

1. A megismerés forrásai;
2. A megismerés tárgya és határai, a marxista—leninista visszatükröződési elmélet,
3. Az igazságelmélet.

Ezen alaptémák mindegyike meghatározott részproblémát is magába foglal amelyeket a programmal egyeztetve kell kifejteti az előadásokon. Így például az első témában különös figyelmet kell fordítani a megismerés forrásainak, problémáinak genetikai és metodológiai aspektusaira. A második témában kerül sor a megismerő szubjektum értelmezésére, valamint a megismerés érzéki és logikai szintjének elemzésre. A harmadik téma a klasszikus igazságelmélet, az igazság kritériuma és meghatározása, az újkori (nem klasszikus) igazságelméletek kritikája, az igazság abszolút és relatív mozzanatainak dialektikája, s a gyakorlat, mint az igazság kritériuma problémáit öleli föl. A módszertani javaslatok a következő szempontokat emelik ki: Igen jelentős a probléma jelentkezésének történelmi-társadalmi háttérét, annak korabeli megoldását bemutatni, valamint azt, hogy milyen fejlődési folyamatban jut el a marxista megoldáshoz. Legalább ilyen fontos módszertani elv annak kiemelése, hogy az ismeretelmélet valamely problémájának marxista megoldása eszköz lehet a modern burzsoá filozófiai irányzatok kritikájában.

Az ajánlásokkal egyetértve, például a megismerés forrásainak genetikus szemlélete megvitatását a racionalizmus és a genetikai empirizmus fogalmainak bevezetésével kell elkezdeti. Ezen irányzatok közül mindegyiket fő képviselői szemléletének bemu-

tatásával lehet illusztrálni (Platon, Descartes, Leibnitz racionalizmusa, és Arisztotelész, Locke genetikus empirizmusa). Majd az adott kérdés dialektikus materialista megoldása következhet. Itt feltétlenül rá kell mutatni egyfelől Marx és Lenin empirizmusának, másfelől pedig Locke és Hume tradicionális empirizmusának a különbségére.

A megismerés forrásairól szóló kérdés metodológiai szemléletének ismertetését az „apriorizmus” (metodológiai racionalizmus) és az „aposteriorizmus” (metodológiai empirizmus) fogalmainak bevezetésével kell kezdenünk. Itt újra a történeti szemléltetés következik, amely az apriorizmus lényegét tartalmazza, ezt Descartes és Kant példáin keresztül mutatjuk meg, ugyanúgy, mint ahogy a tradicionális empirizmust szemléltettük Bacon, Locke és Mill nézeteinek példáival. A továbbiakban hozzá lehet fogni a megismerés marxista—leninista elmélete alapján a hagyományos empirizmus, és hagyományos racionalizmus legyőzésének megvitatásához. Jelentős ebben a vonatkozásban a megismerés útjának bemutatása az érzéki tapasztalattól az absztrakt gondolkodáson át vissza a gyakorlathoz, mint a megismerés alapjához, az igazság végső kritériumához és céljához. Az absztrakt gondolkodás szerepét meghatározva, a fő figyelmet a Marx által kidolgozott absztrakció (idealizáció) és a fokozatos konkretizáció tudományos elméletére fordítjuk és megmutatjuk, hogyan alkalmazzák azt a természet- és társadalomtudományokban.

Az adott téma a neopozitív empirizmus és a fenomenológiai racionalizmus kritikai elemzésével fejeződik be. A kritika lenini módszerét alkalmazva, összefoglalást lehet adni arról, hogy az idealizmus ezen ágai XVII. és XVIII. századi forrásokra nyúlnak vissza és hogy pl. a Hume-i empirizmus sajátos hibáit, korlátait a pozitívizmus mai képviselőinél is megtaláljuk.

A „*Megismerés forrásai*” c. előadáson feltétlenül rá kell mutatni a dialektikus materializmus és a dialektikus gondolkodás szerepére, mint minden gnoszeológiai és metodológiai kérdés megoldásának marxista jellegű megközelítésére. Meg kell mutatni az empirikus és teoretikus, az induktív és deduktív, az absztrakt és konkrét, az érzéki és racionális dialektikáját.

A második témát — „*A megismerés határai és tárgya, a marxista—leninista viszszatükröződési elmélet*” címűt, az „objektum és szubjektum” fogalmának bevezetésével kezdjük. Ebben az esetben külön figyelmet fordítunk a megismerő szubjektum jellemzésére. Számolunk azzal, hogy a hallgatók már hallották „A gyakorlat, mint a marxizmus alapkategóriája” c. előadást és ismerik az ember aktivitásának problémáját, aki mint termelőlény, a termelés folyamatában ismeri meg a külvilágot és az őt körülvevő természetet. Ezért itt figyelmünket a szubjektum aktivitásának marxista koncepciójára összpontosítjuk, amelynek lényege, hogy a szubjektum nem a társadalomtól elszigetelt egyedi ember, hanem társadalmi termék, a társadalom fejlődésének terméke.

A „*Marxizmus harca az idealizmussal a filozófia történetében*” témájú előadásból a hallgatók már ismerik az olyan fogalmakat, mint „objektív” és „szubjektív idealizmus”. Ezért az adott témában új fogalomként csak a „gnoszeológiai idealizmus” és a „gnoszeológiai realizmus” fogalmat kell bevezetni. A történetiség elvének megfelelően ezeket a kifejezéseket szükséges összekapcsolni a múltból származó bizonyos filozófiai nézetekkel. A gnoszeológiai idealizmus lényegét Berkeley, Hume és Kant eszméinek kritikus elemzése útján tárgyaljuk. Továbbá — miközben a naiv realizmus tartalmát magyarázzuk — rámutatunk a Marx előtti gnoszeológiai realizmus korlátozottságára. Ilyen előkészítés után áttérhetünk a tükrözés lenini teóriája alaptéziseinek megfogalmazására. Ezt a megfogalmazást a tükrözéselv lényegének, valamint a szubjektum aktivitásával való kölcsönhatásának megfogalmazásával kell kezdeni.

A marxista ismeretelmélet kifejezi a szubjektum aktivitását. A marxista ismeretelmélet bemutatja a tudományos megismerés bonyolultságát és ellentmondásosságát. Ennek alapján nemcsak a végtelen anyagi valóság megismerhetőségének lehetőségét tárja fel, de általános filozófiai alapját képezi a valóság átalakításának lehetőségét valló elméletnek. S ezt az elméletet alátámasztja még a megismerés és a gyakorlat egységének, a szubjektum aktivitásának és a megismerési folyamat struktúrájának elemzése.

Ezzel kapcsolatban lehet bírálni Hume és Kant agnoszticizmusát, valamint a szimbólumelméletek modern változatait. (Müller, Helmholtz.)

Áttérve a megismerés elmélet szintjére, bemutatjuk az általános fogalmakkal kapcsolatos hagyományos viták lényegét, és utalunk modern aktuális értelmükre. Kritikusan elemzve a nominalizmust (különösen a neopozitivistáknál) és a szélsőséges realizmust. Kiemeljük, hogy a marxizmus ennek a kérdésnek a mérsékelt realizmus alapján történő megoldását támogatja, amelynek értelmében az általános fogalmak alapját az objektív valóság jelenségeinek általános tulajdonságai képezik.

Az előadás rendszerint *azzal* az utalással zárul, hogy csak a marxista tanítás alapján — amely szerint a megismerés az ember gyakorlati tevékenységéből indul ki — győzhető le a szubjektív idealizmus és az agnoszticizmus. A szubjektív idealizmus és agnoszticizmus belső ellentmondásosságát természetesen sok filozófus már régóta ismerte, de a Marx előtti metafizikus materializmus nem tudott elég megalapozott érvert adni nézeti alátámasztására. Csak a megismerés lényegének marxista megalapozottságú kifejtése teszi lehetővé Berkeley, Hume és kortárs követőik hamis, de ügyesen érvelő álláspontjának leküzdését. Ugyanitt részletesen kell szólnunk Lenin jelentős érdeméről, amelyet a marxista ismeretelmélet továbbfejlesztésében, a megismerésről szóló tudásanyag gazdagításában, valamint az idealista koncepciók bírálata terén és a kritika tudományos módszerének megalapozása terén elért.

Mint már említettük, a 3. téma „Az igazság elmélete” öt fontos kérdést foglal magában: 1. az igazság klasszikus elmélete, 2. az igazság meghatározása és kritériuma, 3. az újkori igazságelméletek bírálata, 4. az igazság mint a relatív és abszolút dialektikus folyamata, 5. a gyakorlat, mint az igazság kritériuma.

Az első kérdés vizsgálata a klasszikus igazságfogalom meghatározásával kezdődik, amelyet Arisztotelész fogalmazott meg. A továbbiakban áttérünk az objektív igazság értelmezésének analízisére, amely a lenini tanítás lényegét tartalmazza az igazságról.

A második kérdés kifejtését a szkeptikus felfogás kritikus elemzésével kell kezdenünk, mely ellentmond a klasszikus meghatározásnak. Erre az alapkövetkeztetésre épül az igazság kritériumának értelmezése. Fontos különös figyelmet fordítani az igazság meghatározásának és kritériumának különbségére, s bemutatni, hogy az úgynevezett nem klasszikus igazságelméletek követői összekeverik, nem különböztetik meg ezt a két mozzanatot.

Ezután térhetünk rá a nem klasszikus igazság meghatározásának részletes kritikájára. Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnunk arra, hogy az idealisták nem ismerik el az objektív világ létezését és tagadják megismerés lehetőségét, tehát nem értenek egyet az objektív igazság tételével. Ezért a filozófia történetében különféle kísérletek születtek az igazság olyan meghatározására, amelyben nem szerepel az objektív valóság értelmezése. A filozófiaoktatás terve nem határozza meg, hogy ezek közül melyek szerepeljenek az előadásban. A különféle tankönyvek és segédanyagok sem egységesek ebben a kérdésben, de bírálóan említik a koherens elméletet, a társadalmi egyetértés elvét, a konvencionálisizmust és a pragmatizmust. A pragmatizmus kritikai elemzése lehetővé teszi a relativizmus lényegének feltárását az igazságelméletben. Ezután rátér-

hetünk a marxista ismeretelméletnek az abszolút és relatív igazság dialektikájáról, s a megismerésről, mint történelmi, társadalmi folyamatról szóló tételének kifejtésére. Az utolsó kérdés megvitatásánál szembeállíthatjuk a gyakorlat marxista kategóriáját a „hasznosság” pragmatikus kategóriájával és rámutatunk, hogy a társadalmi gyakorlatnak mint ismereteink igazsága végső kritériumának beépítése az ismeretelméletbe, legyőzheti a realizmus álláspontját és lehetőséget ad a modern agnosztikus elméletek cáfoltatára, valamint az objektív igazság elmélete igazolására.

Összegezvén a végeredményt, ismételten rámutatunk a gyakorlat kategóriájának a dialektikus materializmusban betöltött kulcsszerepére.

* * *

Az ismeretelmélet oktatásának a lengyel gyakorlatban érvényes tartalmi és metodológiai szerkezetét a szovjet felsőoktatási tantervvel összehasonlítva a következő észrevételeket tehetjük:

A szovjet tanterv előnye, hogy a téma kifejtése szorosabban kapcsolódik a szaktudományok (fizika, biológia, fiziológia) legújabb eredményeihez. Pozitívuma a szovjet tantervnek az is, hogy nagyobb lehetőséget ad a lenini visszatükröződési elmélet részletes kifejtésére, központi szerepet tulajdonítva az alapvető gnoszeológiai problémák megoldásában a visszatükröződés fogalmának.

A lengyel tanterv viszont több információt ad a hallgatóknak a filozófia történetéről, amelyet előnyösnek tartunk, mivel a filozófiatörténet oktatása rendkívül fontos elem az ember személyes kultúrájának alakításában.

A jeltéktelen különbségek mellett, amelyeket a történelmi körülmények és nemzeti hagyomány határoznak meg, mind a szovjet, mind a lengyel filozófiaoktatás tanterve ugyanazt a célt szolgálják: kialakítani a hallgatók marxista—leninista világnézetét, mint a megismerés és a környező világ átalakításának tudományos módszerét.

3. Хорбачевски

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ КУРСА ЛЕКЦИЙ ПО МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОЙ ТЕОРИИ ПОЗНАНИЯ В ВУЗАХ ПОЛЬСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Работа знакомит с некоторыми особенностями курса обучения по марксистско-ленинской теории познания, который составляет 60 часов программы обучения философии в польских высших учебных заведениях: среди прочих рассматриваются его функции и основные методические принципы. В рамках этого в первую очередь автор подчеркивает принцип историчности, генетический принцип, а также принцип столкновения марксистской, домарксистской и антимарксистской теории.

Далее автор рассматривает место и роль марксистской философии, которую она занимает в духовной жизни Польши; при этом автор подчеркивает имеющееся и ныне сильное влияние немарксистских теорий.

В ходе изложения темы подробно анализируются: источник познания, предмет и границы познания, ход и методы изложения марксистско-ленинской теории отражения и истины, включая сюда исследование основных категорий теории познания и при этом подчеркивая значение диалектики марксистско-ленинской теории познания, принципа историчности, решений, опирающихся на практику в опровержении идеализма и агностицизма. Автор подчеркивает также методическую ее роль в познании и преобразовании действительности, в формировании у студентов материалистического мировоззрения.

В заключение автор дает сопоставление между учебными программами по теории познания в советских и польских высших учебных заведениях, при этом подчеркиваются положительные стороны этой программы.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Horuczi László</i> (felelős szerkesztő): Előszó	3
<i>Horuczi László</i> : Az erkölcs tudománya, a tudomány erkölce	5
<i>Katona Péter</i> : A filozófia konstituáló elveiről és a filozófiai ismeretek sajátosságairól	13
<i>Kocsondi András</i> : A tudomány és a filozófia viszonyának értelmezése a pozitivizmus XX. századi iskoláiban	17
<i>Nagyné Krajkó Erzsébet</i> : A filozófia és a természettudományok kapcsolatának néhány problémája	31
<i>Barbara Tuchanska</i> : A tudomány fejlődésének társadalmi folyamata	39
<i>Héderné Kozák Róza</i> : A politikatudomány társadalmi meghatározottsága	49
<i>Jan Gregorowicz</i> : A tudomány értelmezésével kapcsolatos néhány probléma	57
<i>Kissné Novák Éva</i> : Társadalom és tudomány az életmód tükrében	63
<i>Szögi István</i> : A társadalmi nevelésről	73
<i>Zbyslaw Horbacsevszkij</i> : A marxista—leninista ismeretelmélet előadássorozatának néhány sajátossága a lengyel felsőoktatási intézményekben	81



Felelős kiadó Dr. Horuczi László
Készült: mono szedéssel, íves magasnyomással, 7,6 A/5 ív terjedelemben,
az MSZ 5691 – 59 és 5602 – 55 szabvány szerint Példányszám 500
82-4026—Szegedi Nyomda Felelős vezető: Dobó József igazgató